

Van- Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)*

Oktay Belli

Aşağı Anzaf Kalesi

Aşağı Anzaf Kalesi, Urartu Krallığı'nın başkenti *Tuşpa*'nın (Van Kalesi) 11 km kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern kara ve demiryolunun hemen yakınında bulunmaktadır (Harita 1). Eskiçağ'da savunma yönünden çok büyük bir öneme sahip olan Aşağı Anzaf Kalesi, doğuda Kuzeybatı İran ve kuzeyde de Transkafkasya'dan gelerek Urartu Krallığı'nın başkenti *Tuşpa*'ya inen tarihi karayollarının son düğüm noktasında kurulmuştur. Doğuda bugünkü Türkiye-İran sınırından başlayan ve batıda Van Gölü'ne doğru daralan Erçek-Özalp-Saray Ovası'nın en dar yerine kurulan Aşağı Anzaf Kalesi'nin bir benzerine daha Van Bölgesi'nde rastlamak hemen hemen olanaksız gibidir. Bu yüzden Aşağı Anzaf Kalesi hem Yukarı Anzaf Kalesi'ni, hem de Urartu başkenti *Tuşpa* ve *Rusahinili*'yi (Toprakkale) doğu ve kuzeydoğu yönlerinden gelecek tehlikelere karşı koruyan bir ön karakol niteliğindedir.

Aşağı Anzaf Kalesi'nin Urartu Krallarından İşpuini (yakaşık M.Ö. 830-810) döneminde kurulduğunu, daha önce halk tarafından ve 1980 yılında da Van Karayollarına bağlı dozerlerin kalenin güney kapısında yaptıkları kaçak kazılardan ortaya çıkardıkları inşa yazıtları da doğrulamaktadır. Şimdilik toplam dört adet olan çiviyazılı inşa yazıtlarında, aynı içeriğe sahip metnin tekrar edildiği görülmektedir. Çiviyazılı inşa yazıtlarında şunlar görülmektedir:

*Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu
kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü
Kral, Büyük Kral, Bia Ülkelerinin Kralı.*

Kale, deniz seviyesinden 1900 m yüksekliğinde, fazla engebeli olmayan ve kalkerden oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur (Çizim 1-2). Kayalığın

* Bu makale 08.01.2003 tarihinde Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü'nün yıllık konferansları çerçevesinde sunulan konuşmanın geliştirilmiş şeklidir.

biçimine göre kuzey-güney doğrultusunda uzanan kale, 62x98 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir (Çizim 3). Yaklaşık olarak 6000 m²'lik bir alan üzerine kurulan kale, oldukça yüksek ve güçlü duvarlarla çevrenmektedir. Günümüzde 3.5- 4 m yüksekliğinde olan kale duvarları, iri kalker taşlardan kyklopik olarak yapılmıştır. Duvarlarda kullanılan iri kalker taşların büyük bir kısmı yakın çevredeki taş ocaklarından, bir kısmı da 1300 m güneyde yer alan "Beyaztaş Tepe" taş ocaklarından getirilmiştir. Duvarlardaki mevcut taş dizisinin 6-8 sıra arasında değiştiği görülmektedir. Duvar kalınlığı ise, 3.60 m ile 3.80 m arasında değişmektedir. İri kalker taşları arasında birleştirici malzeme olarak kil kullanılmıştır. Oldukça anıtsal bir görünüme sahip olan sur duvarlarında, taşların görünen ön yüzleri kabaca düzeltilmiştir. Bazı taşların ise, dörtten fazla köşeye sahip oldukları görülmektedir. Taşların birleşme yerleri arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Her taş dizisi en alttan başlayarak 6-10 cm arasında geriye çekilerek içe doğru bir eğim elde edilmiştir. Böylece temelden taş duvarın üstüne kadar 6 m yüksekliğindeki taş duvarda 50-60 cm arasında değişen bir eğim meydana gelmiştir.

Aşağı Anzaf Kalesi'ni kendi döneminde kurulan Van Ovası'nın kuzeyindeki Kalecik ve aynı ovanın güneyinde bulunan Zivistan Kaleleri'nden ayıran en önemli özelliği, savunmayı kolaylaştıran ve üstündeki yüksek yapıların ağırlığına dayanmayı sağlayan kurtin ve bastiyonlara kale duvarlarında rastlanılmamış olmasıdır. Kral İşpuini döneminde kurulan kalelerin en eski örneğini oluşturan Aşağı Anzaf Kalesi'nin kurtin ve bastiyonsuz duvarlarının benzerine, ne Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerinde, ne de Doğu Anadolu Bölgesi'nde rastlanılmaktadır.

Kalenin kuzey sur duvarının 24 m güneyinde, kalenin doğu ve batı sur duvarlarını bir omurga gibi birleştiren ilginç teras duvarı, oldukça özenli bir işçiliği yansıtmaktadır. Ortalama 50 cm yüksekliğindeki teras duvarının kuzeyinde, tabanı büyük kerpiç bloklarla özenli bir şekilde kaplanmış olan 1300 m²'lik boş bir alan bulunmaktadır. 35x40 cm ile 50x65 cm büyüklüğünde olan kerpiçlerin kalınlıkları da, 10-12 cm arasında değişmektedir. Böylece çok sağlam bir taban döşemesi elde edilmiştir. Dikdörtgen planlı bu alanın, kuzeyde terasa açılan büyük yapılarla bağlantılı olarak bir iç avlu gibi kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Aşağı Anzaf Kalesi'nin askeri amaçla kurulmuş olduğunu göz önüne alacak olursak, üstü açık olan ve çevresi yüksek kale duvarlarıyla çevrili olan bu alanın, askeri garnizonun kullandığı bir iç avlu olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Kuzeyde terasa açılan büyük Urartu yapılarının hemen hepsi, ne yazık ki Ortaçağ yerleşimcileri tarafından aşırı bir şekilde tahrip edilmiştir. Taştan yapılan Urartu konut duvarlarının yüksekliği 80-100 cm arasında değişmektedir. Taş duvarların üzerinde ise

kerpiçten yapılmış duvarlar yükselmektedir. Bu odanın tabanı ise, büyük bir özenle taş kaplama ile döşenmiştir, ancak bu odaların hangi amaçla kullanıldığı anlaşılamamıştır.

Kalenin kapısı güney sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Savunma yönünden en elverişli yere yapılan kapı doğudan esen şiddetli rüzgarlardan etkilenmemektedir. Ancak ne yazık ki 1980 yılında kalenin duvarları Van-Özalp-Saray-İran modern karayolunun yapımı sırasında, Van Karayolları Bölge Müdürlüğü'ne bağlı dozerler tarafından acımasızca yıkıma uğratılmıştır. Yapılan bu şiddetli tahribattan kapı, kapının batısındaki yapılar, sur duvarları ve kapının güneyindeki yol bağlantısı ile sivil yerleşim merkezine ait konut kalıntıları çok büyük ölçüde zarar görmüştür. Örneğin yol bağlantısının ve kapının 2.5-3 m derinliğindeki güney duvarları ve taban döşemesi temelleriyle birlikte tahrip edilmiştir. Bu yüzden kapının her iki yanında kapıyı koruyan kulelerin yer alıp almadığını kesin olarak bilemiyoruz. Dozerler tarafından tahrip edilen taşlar arasında bulunan çivi yazılı iki inşa yazıtının da, kapı girişi avlusunun duvarlarında yer aldığı sanılmaktadır. Kalenin Kral İşpuini tarafından yaptırıldığını bildiren çiviyazılarının yazıldığı kalker taşların yalnızca ön yüzlerinin kabaca düzeltildiği görülmektedir.

Doğu ve batı duvarları iri kalker taşlardan inşa edilen dikdörtgen biçimli kapı odası, 5 m genişliğinde ve kuzey yönüne doğru 7 m derinliğindedir. Bu haliyle bile kapı, şimdilik bilinen Urartu hisar kapılarının en eski örneğini oluşturmaktadır. Oldukça sağlam bir şekilde yapılan kapı odasının duvarları ortalama 2.40 m genişliğinde ve tabandan 1 m kadar yüksektedir. Kapı odasının tahrip edilen güney duvarları ile birlikte toplam 11 m derinliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Kapı odasının tabanının ise sıkıştırılmış kilden yapıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca 5 m genişliğindeki kapının çift kanatlı olduğu sanılmaktadır. Bu kapının en yakın benzerini ise, Çavuştepe Yukarı Kale'de Tanrı Haldi tapınak alanına geçit veren doğu kapısı oluşturmaktadır.

Aşağı Anzaf Kalesi'ndeki kazı çalışmaları devam etmektedir. Bu arada ortaya çıkarılan Urartu duvar kalıntıları, kendi malzemesiyle özgün biçimine göre onarılmaktadır. Sürdürülecek kazı çalışmalarının en büyük amacı, ortaya çıkarılan odalar topluluğunun birbirleriyle olan ilişkileri ve hangi amaçla kullanılmış olduğunun açıklanmasıdır. Ayrıca çözümlenemeyen bir başka önemli sorun da, Aşağı Anzaf Kalesi'nin ne zaman, nasıl ve kimler tarafından tahrip edildiği konusudur. İleride sürdürülecek kazı çalışmalarıyla bu önemli sorunların çözümleneceğine inanmaktayız.

Yukarı Anzaf Kalesi

Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi, Urartu Kralı İşpuini'nin oğlu Menua (yaklaşık M.Ö. 810-786) tarafından kurulmuştur. Tıpkı Aşağı Anzaf Kalesi gibi, Yukarı Anzaf Kalesi'nin de Urartu Krallığı dönemindeki adını şimdilik bilemiyoruz. Aşağı Kale'den 10 kat daha büyük olan Yukarı Anzaf kalesi, yaklaşık olarak 60.000 m²'lik bir alan üzerinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1995 m yükseklikte olan kale, Türkiye'nin ikinci en yüksek rakımlı kazı alanını oluşturmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi, Aşağı Anzaf Kalesi'nden farklı olarak çevresindeki verimli topraklarda yapılan tarımdan elde edilen ürünlerin depolandığı çok önemli bir üretim merkezi olarak kurulmuştur. 1 km doğuda bulunan ve Kral Menua tarafından yaptırılan küçük barajda biriktirilen sular, tarımın başarılı bir şekilde yapılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. İlginçtir ki, Yukarı Anzaf Barajı geçirmiş olduğu küçük onarımlar ile, günümüzde bile çalışmaktadır. Çünkü bu barajda biriken sular olmaksızın, kuzey yönüne doğru uzanan verimli topraklarda tarım yapmak olanaksızdır. Kalenin hemen güneyinde bulunan ve çevresi kalın bir duvar ile çevrelenen Aşağı Kent ise, 141.000 m²'lik bir alana yayılmaktadır (Çizim 4). Bugünkü Dereüstü (Anzaf) köyü sınırları içinde kalan ve kale ile birlikte planlanarak yapılan Aşağı Kent, erken dönem Urartu yerleşim merkezlerinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Yukarı Anzaf Kalesi'ni çevreleyen sur duvarları, Aşağı Anzaf Kalesi duvarlarında görmediğimiz bir şekilde, kurtin-bastiyon tekniğinde yapılmıştır. Bastiyon genişlikleri 4.5-6 m arasında, kurtin uzunlukları da 10-12.70 m arasında değişmektedir. Anıtsal bir görünüme sahip olan sur duvarları, erken dönem Urartu kale duvarlarının en güzel örneklerinden birini yansıtmaktadır. Kale ve Aşağı Kent'i çevreleyen sur duvarları ile tapınak, depo yapıları, saray ve diğer yapıların temellerinde kullanılan milyonlarca metre-küp kalker taşı, kalenin 300 m güneyinde bulunan "Beyaztaş Tepe" taş ocağı ve atölyesinden getirilmiştir. Beyaztaş Tepe atölyesinde 8-10 ton ağırlığındaki büyük taşlar ile yarı işlendiği halde çeşitli nedenlerden dolayı taşınmadan bırakılan tonlarca ağırlıktaki taşlar, sanki günümüzde terkedilmiş bir atölyenin görünümünü yansıtmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi aynı zamanda Urartu Krallığı'nın en önemli kült merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Krallığın ulusal Tanrısı Haldi adına yaptırılan en eski kare planlı tapınak, Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalıkların düzeltilen kısımlarına, çeşitli biçimlere sahip anıtsal kaya işaretleri yapılmıştır. Kayalıklara büyük bir özenle oyularak yapılan 22 işaret, kalenin kutsallığını simgelemektedir. Kral Menua döneminde yaptırılan kalelerin hiç birinde, bu denli zengin ve anıtsal kaya işareti görülmemektedir. Urartu

başkenti *Tuşpa* ve Meher Kapısı'nın yakınında bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alacak olursak, Yukarı Anzaf Kalesi'nin önemli bir dinsel merkez olduğu kolayca anlaşılır.

Yukarı Anzaf Kalesi kurulduğu tarihten yıkılışına kadar geçen 200 yıllık bir süre boyunca kale içinde yapılan çeşitli dönemlere ait yapılarıyla, Urartu mimarisinin geçirmiş olduğu gelişim evrelerini tüm canlılığı ile gözler önüne sermektedir. 1991 yılından beri kesintisiz olarak süregelen kazı çalışmaları sırasında Aşağı Kent'in Doğu Kapısı, kalenin batı sur duvarlarına bitişik olarak yapılan depo yapılarının bir kısmı, kalenin kuzey ve güney kapıları ve bu kapıları koruyan Büyük Kule ile tapınak ile tapınak avlusu, mutfak ve depo yapısı, pithoslu depo yapıları ile atölye binaları ve odalar topluluğu ortaya çıkarılmıştır. Kazı çalışmaları, atölye binaları ve odalar topluluğunda devam etmektedir.

Aşağı Kent Doğu Kapısı

Aşağı Kent'in üç tarafı 2 m kalınlığında bir sur duvarı ile çevrenlenmekte ve kuzeyde yükselen Anzaf Kalesi'nin güney duvarlarıyla birleşmektedir. Ortaya çıkardığımız 4.30 m genişliğindeki Doğu Kapısı, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kent kapılarının biçimi, büyüklüğü ve inşa tekniği konusunda önemli bilgiler vermiştir. Kapı, kentin doğu sur duvarının kalenin güney eteğindeki surlarla birleştiği yere yakın bulunmaktadır. Kapı girişi, tıpkı Karmir-Blur'daki (*Teişeba-i URU*) kentin kuzey kapısı gibi, iki duvar arasındaki bir boşluktan oluşmaktadır. Çift kanatlı olduğu anlaşılan kapı, içeriye doğru açılmaktaydı. Doğu Kapısı'nın kent halkı tarafından kalenin doğu eteklerinde çok geniş bir alana yayılan tarım alanlarına ve baraja gitmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tarlalardan ve barajdan gelen eski yol, tepelerin kuzey eteklerinden geçen ve fazla dik olmayan bir rampayı aşarak kapının önlerine kadar gelmektedir. Ortalama 4.5-6 m genişliğindeki yol, taş döşeli değildir. Günümüzde bile köy halkı doğudaki tarlalara ve Yukarı Anzaf Barajı'na gitmek için hala bu eski yolu kullanmaktadır. Kapı, Kral Menua döneminde kale ve Aşağı Kent ile birlikte planlanarak yapılmıştır. Bu yüzden Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde yer alan yerleşim merkezlerindeki kent kapılarının şimdilik en erken örneğini yansıttığı için, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Depo Yapıları

Kalenin batı sur duvarlarına bitişik olarak yan yana bir çok depo odası yapılmıştır (Çizim 5). İki katlı olduğu anlaşılan odaların ilk katları gibi bodrumların batı duvarları da, doğuda yükselen birden çok katlı yapıların batı yönüne doğru şiddetli bir şekilde yıkılıp akmasıyla, kalenin çok sağlam

bir şekilde yapılan batı sur duvarlarıyla birlikte temellerine varıncaya değin yıkılmıştır. Kuzey Kapı Avlusu'nun hemen güneybatısından başlayan ve kuzeye doğru yan yana yapılan 4 bodrum odası, farklı büyüklüklere sahiptir. Örneğin güneybatı köşede yer alan oda 9.80x11 m büyüklüğünde kareye yakın bir plan gösterirken, kuzeyine bitişik olarak yapılan oda, 9.80x20 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir. En kuzeybatı köşede ortaya çıkardığımız 5. depo odası ise, 9.80x26 m ölçüleri ile toplam 5 depo odasının şimdilik en büyüğünü oluşturmaktadır. Yan yana yapılan depo odalarını birbirinden ortalama 4 m genişliğinde bir ara duvar ayırmaktadır. Toplam 5 bodrum odasında da herhangi bir kapı girişinin bulunamamış olması, bunlara ilk kattan merdiven ile girildiğini göstermektedir. Odaların batı duvarları dışında, diğer duvarları nispeten sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Dış yüzleri kabaca düzeltilen iri kalker taşlardan sağlam bir şekilde yapılan duvarlar, ortalama 2 m yüksekliğindedir. Duvarları beyaz badanalı ve tabanları sıkıştırılmış kilden özenli bir şekilde yapılan bu odaların birinin mutfak, diğerinin de depo olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Güneybatı köşede kare planlı odada bulmuş olduğumuz bir ocak ve fırın, bu odanın mutfak olarak kullanıldığını göstermektedir.

Büyük Kule, Kuzey ve Güney Kapıları

Anıtsal bir görünüme sahip olan Kuzey ve Güney Kapıları ile bunları koruyan Büyük Kule, kalenin güneybatı sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Oldukça korunaklı bir yere yapılan her iki kapı da, doğudan batı yönüne doğru esen sert rüzgarlardan etkilenmemektedir. Kapıların ikinci özelliği, cepheden, yani batıdan bakıldığı zaman kesinlikle görülmemesidir. Böylece her iki kapıya da gizlilik özelliği kazandırılmıştır. Anıtsal bir kule ile güçlendirilen her iki kapıya da, savunma yönünden çok büyük bir önem verildiği görülmektedir. Dış görünüm ve tasarım yönünden bu tür hisar kapılarının benzerlerine şimdiye kadar Urartu Krallığı'nın yayılım alanında rastlanılmamıştır.

Çok büyük bir kaya kütesinin kuzeybatı yüzüne, 11x8 m büyüklüğünde kareye yakın bir kule yapılmış ve kulenin doğusu kayalık ile birleştirilmiştir (Çizim 6). Özenle yontulmuş iri kalker taşlardan yapılan ve kayalığa yaslanan bu güçlü kuleyi, Büyük Kule olarak isimlendirdik. Büyük Kule'de kullanılan taşların biçimi ve işçiliği, Alacahöyük, Hitit başkenti Hattuşaş (Boğazköy) ve Gavur Kalesi duvarlarında kullanılan taşların biçimi ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Anıtsal ve etkileyici bir görünüme sahip olan Büyük Kule toprak seviyesinden ortalama 7 m yüksekliğindeyse de, ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilginç kule şu anda Urartu hisar kapılarını koruyan en eski kule örneğini oluşturmaktadır.

Büyük Kule'nin güneyini, güney kapısına geçit veren üstü açık üçgen biçimindeki ön avludan sonra, yüksek güneybatı surları kapatmaktadır. Büyük Kule'nin güneybatı köşesinden, güneydeki sur duvarına kadar 4 m olan ön avlu genişliği, doğu yönünde 6 m derinliğinde olan ana kayanın batı yüzüne örülen duvara kadar 2.30 m'lik bir genişliğe inmiştir. Böylece güney kapısına açılan ve üstü açık olan ön avlu daraltılarak üçgen görünümlü bir şekil almıştır. Üçgen bir koridor biçimine sokulan bu ön avlu boşluğundan, Güney Kapısı'na merdivenlerle ulaşılabilir. 5 basamaktan oluşan bu merdivenler, Güney Kapısı'na anıtsal bir görünüm kazandırmıştır. 5. basamaktan sonra kapının doğuda olması beklenirken, doğu cephenin bir duvarla örülerek köreltildiği görülmektedir. 5. basamaktan yaklaşık 45°'lik bir açıyla güneydeki ön kapı boşluğuna 59 cm yüksekliğindeki bir basamakla geçilmektedir. Ancak Güney Kapısı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Aşağı Kent'ten gelen ve ters "U" şeklinde bir güzergahı izleyerek ulaşılan Güney kapısı, arabaların ve hayvanların geçmesine elverişli değildir.

Güney Kapısı'na kıyasla daha anıtsal yapılan Kuzey Kapısı, Büyük Kule'nin hemen batı yüzünde yer almaktadır (Çizim 7). Büyük Kule'nin batı yüzüne 2 m genişliğinde ve 3.40 m derinliğinde kapının doğu kanadının duvarı yapılmıştır. Doğü kanadı duvarının Büyük Kule ile birlikte tasarlanarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Kapı kanadı duvarının mevcut toprak seviyesinden yüksekliği 2.30 m'dir. Dikdörtgen planlı kapı kanadı duvarı bu haliyle oldukça kütsel bir görünüme sahiptir. Kapı kanadını oluşturan duvarın üzerinde, kerpiç duvarla taş duvarı birleştiren kum taşından yapılmış sal taşları, in-situ olarak durmaktadır. Doğü kapı kanadının 3.80 m batısında, kapının batı kanadı yer almaktadır. Batıdaki kapı kanadı duvarı 2 m genişliğinde ve 3.40 m derinliğinde dikdörtgen bir plan göstermektedir. Kapı kanadı bağımsız olarak yapılmamış, kalenin güneybatısından gelerek doğu yönüne doğru keskin bir dönüş yapan sur duvarıyla birleştirilmiştir. Böylece giriş ve çıkış için çok elverişli özelliklere sahip olan 3.40 m derinliğinde ve 3.80 m genişliğinde bir kapı girişi elde edilmiştir. Kapı girişinin tabanı, fazla büyük olmayan taşlardan özenli bir şekilde döşenmiştir. Kuzey kapı girişinden, kalenin içindeki depo, atölye ve diğer yapılara ulaşılmaktadır (Çizim 8).

M. Ö. 7. yüzyılda Kuzey Kapısı, yapılan değişikliklerle 3.80 m genişlikten 1.60 m'ye küçültülmüştür. Bunun için doğü kapı kanadının önüne 60 cm; batı kapı kanadının duvarının önüne de 1.60 m genişliğinde bir ek duvar yapılmıştır (Çizim 9). Kapının ilk yapıldığı sırada 3.80 m genişliğinde iken çift kanatlı olduğu, 1.60 m'ye indirildikten sonra da tek kanatlı bir kapıya dönüştüğü anlaşılmaktadır. Kalenin ve kapının M. Ö. 7. yüzyılın sonunda İskit saldırıları sonucunda çıkan büyük bir yangından etkilenerek aşırı bir

şekilde yandığını, kapının kuzeyinde yer alan iç avlu tabanındaki ortalama 70-80 cm kalınlığındaki kül ve kömür tabakası da doğrulamaktadır. Ancak kaleye yapılan saldırı, savunma yönünden çok iyi planlanan ve bir ölüm tuzağı niteliği durumunda olan kapılardan yapılmamıştır.

Kuzey Kapı avlusunda yapmış olduğumuz kazı çalışmalarında, kalenin tahribi sırasında içerden dışarıya çıkmak isterken dumandan boğularak ölen ve daha sonra çıkan yangından aşırı bir şekilde etkilenen yüzlerce hayvan iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Kaleye yapılan İskit saldırıları sırasında, Aşağı Kent'te oturan halk özel eşyaları ve hayvanları ile birlikte kaleye sığınmışlardır. Ancak çıkan yangından ürken ve dışarı çıkmak için Kuzey Kapısı'na yönelen yüzlerce hayvan, kapı kapalı olduğu için dumandan boğularak birbirlerinin üzerine gelecek şekilde yığılmışlardır. Çok geniş bir alana yayılan hayvan iskeletlerinin 81'i büyükbaş, 452 tanesi de küçükbaş hayvanlara aittir. Ayrıca 1 adet köpek ve 1 adet de tavşana ait iskelet bulunmuştur.

Tapınak ve Kuzeybatı Yapıları

Urartu Krallığı'nın ulusal Tanrısı Haldi'ye adanan tapınak, kalenin 1995 kodu ile en yüksek rakımını oluşturan güney kesiminde yer almaktadır. 13.40 m büyüklüğündeki kare planlı tapınağın tabanı, ana kayanın düzeltilmesiyle elde edilmiştir. Diğer Urartu tapınakları gibi köşeleri rizalitli olan tapınağın duvar kalınlığı 2.5 m'dir (Çizim: 10). Tapınağın kuzey yüzündeki kapısı, görkemli bir görünüme sahip olan Süphan Dağı'na (4050 m) bakmaktadır. Ne yazık ki tapınağın içi ve avlusu büyük bir Ortaçağ yerleşmesine sahne olduğundan, aşırı bir şekilde tahrip olmuştur. Tapınak tabanını oluşturan düzeltilmiş kayalığın çatlak kısmına dikey olarak çakılan demirden yapılmış küçük bir murç, Urartu tapınaklarının temellerine konulan metal eşya ve silahların şimdilik en eski örneğini oluşturmaktadır. Mantar başlı demir murç, 6.5 cm büyüklüğündedir. Çektirilen röntgen filmleri ve yapılan analizlere göre, diğer demirden yapılmış ok uçları ve bıçaklar gibi, murcun da çelikleştirilmiş olduğu saptanmıştır. Yalnızca tapınağın doğu duvarı sağlam olarak kalmıştır (Çizim 11). Bu duvar da doğudan esen şiddetli rüzgarları engellediği için, Ortaçağ yerleşimcileri tarafından özellikle tahrip edilmemiştir. Tahrip edilmeyen doğu duvarının kuzeydoğu köşesinde, tapınak inşa yazıtı bulunmaktadır. Ayrıca parçalar halinde bulmuş olduğumuz taşlar üzerindeki çiviyazıları, Ortaçağ yerleşimcileri tarafından tahrip edilen tapınağın kuzeybatı köşesindeki inşa yazıtına aittir. Bu yazıtların aynı içeriğe sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşe duvarında bulunan inşa yazıtı, taşın her iki yüzüne yazılmıştır. 6 satırdan oluşan asıl metin, yok edilmeye karşı bir önlem olmak üzere taşın doğu yüzüne 2 kez, kuzey yüzüne de 1 kez tekrar edilmiştir.

Metinde şunlar okunmaktadır:

*Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde, İşpuini oğlu Menua,
Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi
mükemmel bir şekilde inşa ettirdi.*

Bu yazıtın yine Kral Menua tarafından yaptırılan Patnos-Aznavurtepe ve Körzüt kalelerindeki tapınak yazıtlarından ayrımlı olan en önemli özelliği, Menua'nın yapmış olduğu askeri eylemlerinden söz edilmemiş olmasıdır. Bu yüzden tapınağın Menua'nın henüz askeri bir eylem yapmadığı krallığının ilk yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Yukarı Anzaf Kalesi tapınağı, şimdilik en eski Urartu tapınağını oluşturmaktadır.

Haldi Tapınağı, tıpkı Çavuştepe (Sardurihinili) Yukarı Kale, Altıntepe, Ayanis (Rusahinili) ve Arin-Berd'deki (Erebuni) tapınaklar gibi yalnızca bir cella'dan ibaret olmayıp, batısında yer alan avlu ve avluya açılan odalarla bir yapı bütünlüğü oluşturmaktadır (Çizim 12). Tapınağın batısında yer alan avlu ve odalara, ana kayadan oyularak açılan uzun koridordan geçilmektedir. Kalkerden oluşan kayalığın büyük bir özenle oyulmasıyla yapılan koridorun mevcut uzunluğu 9.5 m'dir. Kaya koridoru batıdan doğuda odaların bulunduğu yere doğru genişlemektedir. En dar kısmın tabanı 2 m, en geniş kısmı ise 3.5 m'dir. Kaya koridorunun yan duvarlarını oluşturan kuzey ve güney duvarları da, ortalama 1.5 m ile 2.30 m arasında değişen bir yüksekliğe sahiptir. Kaya koridorundan doğuda tapınak alanına girişi sağlayan ilk kapı, koridorun her iki tarafına, yani kuzey ve güney duvarlarına örülen karşılıklı birer kapı kanadı duvarıyla oluşturulmuştur. Kaya koridorunun güney yüzüne bitişik olan kapı kanadı duvarı, 2 m uzunluğunda, 1.70 m yüksekliğinde ve 2 m genişliğindedir. Ana kayanın düzeltilmesiyle oluşturulan duvar yatağının üzerine taş duvar örülmüştür. 1.20 m yüksekliğindeki taş duvarın üzerinde yer alan kerpiç duvar kalıntısının yüksekliği 50 cm'dir. Taş duvar ile kerpiç duvarı, kumtaşından yapılmış ince yassı taşlardan oluşan bir loyfer tabakası birleştirmektedir.

Kapı boşluğunun hemen kuzeydoğu köşesinde yer alan ahşap kapı direği, kapı ile birlikte şiddetli bir şekilde yanarak kömürleşmiştir. Taş duvarlar üzerinde yükselen kerpiç duvarlar da kırmızı renkli bir tuğlaya dönüşmüştür. Ahşap kapının 3-4 cm kalınlığında olduğunu, kömürleşmiş ahşap kapı parçaları doğrulamaktadır. Kapı girişinin 1.10 m genişliğinde olması, çok büyük bir olasılıkla bunun tek kanatlı bir kapı olabileceğini ve içeriye doğru açıldığını göstermektedir. Kapının bronz levhalarla kaplı olduğunu, ahşaba kabara başlı çivilerle perçinlenen bronz parçaları doğrulamaktadır. Bu küçük odaya, Tanrı Haldi'ye adanan bronz ve demirden yapılmış çeşitli eşya ve

silahların konulduğu anlaşılmaktadır. Ancak ahşap direğin, kapının ve çatıyı taşıyan ahşap direklerin kalenin tahribi sırasında çıkan yangın yüzünden şiddetli bir şekilde yanmasıyla, özellikle bronz levhalar ile birlikte diğer bronz eşya ve silahlar da çok büyük bir zarar görmüş ve yer yer ergiyerek form değiştirmiştir.

Tanrı Haldi'ye adanan eşya ve silahların konulduğu 8 m² büyüklüğündeki bu küçük odada bulunan demirden yapılmış silahlar arasında bıçaklar, ok ve çeşitli büyüklükteki kargı uçları yer almaktadır. Bronz eşya ve silahlar arasında ise fibula, miğfer, miğfer yanaklıkları, adak halkaları, kalkan ve kalkan tutamakları, disk, zırh pulları, at koşum takımına ait eşyalar, boğumlu bilezik, ok uçları ile hangi tür eşya ve silaha ait oldukları kesin olarak belli olmayan yüzlerce parça bronz levha bulunmaktadır. Yine bu odada bulmuş olduğumuz iki omuzlu ve mahmuzlu bronz ok ucu ise, kalenin İskitler tarafından tahrip edildiğini belgeleyen ikinci önemli buluntuyu oluşturmaktadır. Benzer biçimli bronz ok ucunun ilk örneği de, 1992 yılında tapınağın doğusundaki avluda bulunmuştur. Bu ok ucu da kaleye yapılan İskit saldırılarının şimdilik doğu ve güneydoğu yönlerinden yapıldığını göstermektedir. İlginçtir ki bu odadaki İskit ok ucu da, yanmış ahşap parçası üzerinde in-situ olarak bulunmuştur.

Mutfak ve Depo Yapısı

Haldi Tapınağı'nın kuzeybatısında ve 5 no'lu depo yapısının doğusunda yer alan mutfak yapısı, 21 m uzunluğunda ve 5 m genişliğinde dikdörtgen bir plan göstermektedir (Çizim 13). Doğu ve batı doğrultusunda uzanan mutfak yapısının diğer duvarı 3.5 m yüksekliğinde olmasına karşın, batı duvarı, doğuda yükselen yapıların batı yönüne doğru şiddetli bir şekilde yıkılmasıyla büyük ölçüde tahrip olmuştur. Tabanı sıkıştırılmış kilden yapılan mutfak yapısında dokuz tandır ve iki pithos ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu odada demir külçe, taş kap ve ezgi taşları, büyük miktarda kırmızı mercimek (*Lens Culinaris*), yabani nohut (*Cicer Anatolicum*), külçeler halinde kırmızı boya (*hematit*), sarı boya (*limonit*), mavi ve beyaz boya bulunmuştur.

Pithoslu Yapılar

Mutfak yapısının 16 m güneydoğusunda çok sayıda pithoslu depo yapısı yer almaktadır (Çizim 14). Batıdan doğuya doğru geçici olarak numaralandırdığımız 1 no'lu pithoslu yapı, 5x10 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir. Yan yana yapılan pithoslu ve depo odaları, arazinin biçimine göre kuzey güney doğrultusunda uzanmaktadır. Büyük bir özenle kerpiçten yapılan 1 no'lu pithoslu odanın duvarları, mavi badanalıdır. Odanın

güneydoğu köşesinde 1.60 cm genişliğindeki bir kapı açıklığı ile, hemen doğusunda bulunan II no'lu pithoslu depo odasına geçilmektedir. Bu odada gövdelerine kadar toprağın içine gömülmüş 14 pithosun varlığı saptanmıştır (Çizim 15). Ağız çapları 70-80 cm arasında değişen pithosların bazıları çok büyüktür. Hiç kuşkusuz bunlar, şimdiye kadar bilinen pithosların en eski örneğini oluşturmaktadır. Pithosların boyun kısımlarında içinde kaç ölçek sıvı yiyecek aldığını bildiren tek satırlık çivi yazısı olmamasına karşın, çeşitli işaret ve resim yazısı bulunmaktadır. Oldukça ilginç olan ölçek ve işaretlerin bir kısmı diğer Urartu kalelerinde ortaya çıkarılan pithoslar üzerinde bulunanların benzerini oluşturmalarına karşın, bir kısım işaretlerin benzerine ise şimdiye kadar rastlanılmamıştır.

1 no'lu pithoslu odayı 2 no'lu pithoslu odadan 1.60 m genişliğinde kerpiçten yapılmış bir ara duvar ayırmaktadır (Çizim 14). 5x10 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan gösteren bu odanın duvarları da, beyaz ve mavi boya ile badana edilmiştir. Bu odanın doğu duvarında 1.5 m aralıklarla üst kısmı kavisli dört adet niş bulunmaktadır. Ortalama 55 cm yüksekliğinde, 60 cm genişliğinde ve 55 cm derinliğinde olan nişlere, çeşitli eşya ve çanak çömleklerin konulduğu sanılmaktadır. Odanın güney duvarı üzerindeki 1.20 m genişliğindeki kapı girişi, güneyinde bulunan bir başka odaya açılmaktadır (Çizim 16). Yani bu oda hem doğusundaki pithoslu oda, hem de güneyindeki oda ile bağlantılıdır. Bu odada ortaya çıkardığımız toplam 16 pithosun boyun kısmının altında çeşitli ölçek ve damgalar bulunmaktadır. Bunların yanı sıra beş pithosun üzerinde de işaret ve ölçeklerle birlikte tek satırlık çivi yazısı bulunmaktadır. Çivi yazısında *akarqi* ve *tirusi* yazılıdır, kesin olmamakla birlikte *akarqi*'nin şarap, *tirusi*'nin de yağ olduğu öne sürülmektedir. Dört pithos üzerinde küpün beş *akarqi*, bir pithos üzerinde altı *akarqi*, iki pithos üzerinde küpün iki *tirusi*, bir pithos üzerinde ise üç *tirusi* aldığı yazılıdır.

2 no'lu pithoslu odayı, 3 no'lu odadan 1.60 m genişliğinde kerpiçten yapılmış bir ara duvar ayırmaktadır (Çizim 14). 6.5x10 m büyüklüğündeki bu odanın güneybatı duvarı önüne kilden yapılmış iki ocak, burasının aynı zamanda mutfak olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu odanın girişi batıdaki pithoslu oda ile değil, güneyinde bulunan oda ile olur. 1.80 m genişliğindeki kapı açıklığının içi, diğer kapılar gibi taş ve toprak ile dolmuştur (Çizim: 17).

3 no'lu odayı 4 no'lu odadan 1.5 m kalınlığında bir ara duvar ayırmaktadır. 5x10 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan gösteren bu odanın duvarları, ortalama 4.5 m yüksekliğindedir. Bu odanın bir ara duvar ile bölünen güney kesiminin mutfak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu odanın batı duvarı

üzerinde ise bir adet niş bulunmaktadır. Güney duvarı üzerinde 1.75 m yüksekliğinde ve 80 cm genişliğinde bir kapı boşluğu ile, güneyinde yer alan odaya geçilmektedir (Çizim 17). Bu odada bulunan kemikten yapılmış İskitler'e ait at koşum takımına ait bir parça, buluntuların en ilginçini oluşturmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki kalenin ele geçirilmesi sırasında tahrip olmayan bu odalarda İskitler az da olsa geçici olarak oturmuşlar ve ocaklarda pişirip yedikleri hayvanların kemiklerini küllerle birlikte odanın içine dökmüşlerdir. Odalarda herhangi bir küçük buluntunun bulunamamasının nedeni de, yağmadan arta kalan tüm eserlerin İskitler tarafından alınıp götürülmesidir.

4 no'lu depo odasının 1.5 m doğusundaki bir ara duvardan sonra, 5x10 m büyüklüğündeki 5 no'lu oda yer almaktadır (Çizim 14). Bu odanın kuzey duvarı, eğimin çok dik olması yüzünden akıp gitmiştir. Bu odanın doğusunda olması gereken depo odaları da, kuzey yönüne doğru şiddetli bir şekilde tahrip olmuştur. Bu odanın güneybatı duvarına bitişik olarak yapılan basamaklar, güneyde bulunan kapı boşluğuna açılmaktadır (Çizim 17). Toplam altı basamağın genişliği 1.5 m, tabandan yüksekliği ise 4.30 m'dir. Oda bu haliyle güneyde yer alan koridor aracılığı ile diğer odalara açılan tipik bir depo odasını oluşturmaktadır. Tasarım ve plan açısından benzer depo odaları, Çavuştepe ve Karmir Blur kalelerinde de görülmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi depo odalarının en önemli özelliği, birbirleriyle birer küçük kapı boşluklarıyla bağlantılarının yanı sıra, güney duvarları üzerinde de bir başka odaya geçişi sağlayan bir küçük kapı boşluğunun bulunmuş olmasıdır. Duvarların yıkılmaması için, taş ve toprakla üst kısmına kadar dolu olan kapı boşlukları açılmamıştır. Bu yüzden güneyde yer alan küçük odalar kazılarak, birbirleriyle bağlantılı olan planları ortaya çıkarılmıştır.

1 no'lu pithoslu depo odasının güneyinde yer alan küçük oda, 2.60x4.20 m büyüklüğündedir (Çizim 18). Şimdilik geçici olarak 6 no'lu küçük oda olarak adlandırdığımız bu yapının güneydoğu duvarı üzerinde bulunan 1 m genişliğindeki kapı boşluğu, bu odanın güneyindeki oda ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu oda kuzeyindeki 1 no'lu pithoslu depo odası ile de bir kapı boşluğu ile bağlantı içindedir. Odanın mevcut toprak seviyesinden 4.30 m derinliğinde, sıkıştırılmış kilden yapılmış taban döşemesine rastlanılmıştır.

6 no'lu küçük odanın doğusunda bulunan ve 2 no'lu pithoslu depo odasının güneyinde ortaya çıkardığımız 2.5x5 m büyüklüğündeki odayı, 7 no'lu küçük oda olarak adlandırdık (Çizim 18). 6 no'lu küçük oda ile bu odanın arasında 1.5 m genişliğinde kerpiçten yapılmış çok sağlam bir ara duvar bulunmaktadır. Bu küçük odanın duvarlarının ve temellerinin taştan ve üst kısımlarının tümüyle kerpiçten yapıldığı ve beyaz badanalı olduğu görülmüştür.

Bu küçük odanın güneyindeki odaya geçit veren bir kapı boşluğu saptanmıştır. Ortalama 1.5 m genişliğindeki kapı, odanın güneydoğu köşesine yakındır ve diğer koridorlardaki kapıların en genişidir. Mevcut toprak seviyesinden 4 m derinde olan tabanın, sıkıştırılmış kilden yapıldığı görülmüştür.

7 no'lu küçük odanın doğusunda ve 3 no'lu büyük depo odasının güneyinde ortaya çıkardığımız 2.5x6 m büyüklüğündeki odayı da, 8 no'lu yapı olarak adlandırdık (Çizim 18). 7 no'lu küçük oda ile bu yapı arasında yine 1.5 m genişliğinde kerpiçten yapılmış çok sağlam bir ara duvar bulunmaktadır. Kuzeydoğu köşe duvarında bulunan büyük bir pithos kırılmıştır. Oldukça kaliteli olarak yapılan pithos parçaları üzerinde, Urartu sanatında çok sevilen taramalı üçgen motifleri bulunmaktadır. Tersli ve düzlü olarak yapılan büyük üçgen motifleri, pithosun cephesine bir canlılık kazandırmıştır. Benzer pithoslar, Urartu tunç kemerleri üzerindeki libasyon törenlerini yansıtan sahneler üzerinde de görülmektedir. Odanın doğu ara duvarı üzerinde, üzeri kavisli büyük bir niş bulunmaktadır. Güney duvarı üzerinde de 1.20 m genişliğinde bir kapı boşluğu saptanmıştır. Kapının güneyde yer alan Büyük Salon'a açıldığını anlaşılmaktadır.

8 no'lu odanın doğusunda ve 4 no'lu büyük depo odasının güneyinde ortaya çıkardığımız 2.5x5 m büyüklüğündeki odayı da, 9 no'lu küçük oda olarak adlandırdık (Çizim: 18). Odanın güney duvarı üzerinde ve duvarın ortasında Büyük Salon'a açılan 1 m genişliğinde bir kapı boşluğu saptanmıştır. Odanın batı ara duvarı üzerine, üzeri kavisli bir niş yapılmıştır, ancak bu niş 8 no'lu ara koridorun doğu duvarındaki nişten daha küçüktür. Çok sayıda bulunan demir ok ucu ve kılıç parçaları, bu küçük odanın silah deposu olarak kullanıldığını göstermektedir.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan 10 no'lu koridor hem geniş, hem daha geniş, hem de çok uzundur. 2.5 m genişliğindeki koridorun çok uzun olması ve batısındaki diğer odaların bu koridora açılması, bunun diğer depo odaları içinde ana koridor özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. Anıtsal bir görünüme sahip olan bu koridor, 5 no'lu depo odasının güneyinde yer almaktadır. Bu koridordan kuzeyde yer alan 5 no'lu odaya, 3.5-4 m'lik bir kod farkından dolayı 6 basamakla inilmektedir (Çizim 18).

Temelleri taştan ve üst kısmı da kerpiçten yapılan koridorun duvarları beyaz badana ile sıvanmıştır. Çıkan şiddetli yangından dolayı 3 m yüksekliğindeki kerpiç duvarlar yer yer tuğlalaşmıştır. Ahşap çatı kirişleri, kapılar ve diğer ahşap malzemenin yanması sonucunda, hemen her şey aşırı bir şekilde yanarak tahrip olmuştur. Sıkıştırılmış kilden yapılan taban döşemesinin içine, yuvarlak çakıl taşlarının gömüldüğü görülmüştür. Bir elma büyüklüğündeki çakıl taşlarının taban döşemesine gömülmesiyle, oldukça sağlam bir zemin elde

edilmiştir. Böylesine ilginç taban döşemesinin benzerine, bugüne değin diğer Urartu kalelerinde rastlanılmamıştır. Koridorun sonuna şimdilik ulaşılamamıştır. Güney yönünde Haldi Tapınağı'nın avlusuna doğru devam eden ana koridordaki çalışmalar gelecek yıl devam edecektir. Yapılacak kazı çalışmaları sonucunda, koridorun hangi yöndeki odalar ile ilişki içinde olduğu öğrenilmeye çalışılacaktır.

10 no'lu ana koridordan batıya açılan 2 m yüksekliğinde ve 1.5 m genişliğindeki kapı, Büyük Salon'a geçit vermektedir (Çizim 18). Kuzeyde bulunan 9 ve 8 no'lu ara koridorların güney duvarlarından birer kapı ile bu büyük salona açıldıkları saptanmıştır. Büyük Salon'un duvarlarının da, diğer odaların duvarları gibi temellerinin taştan, bunun üzerinin de kerpiçten yapıldığı görülmüştür. Kerpiç duvarların üstü beyaz kireç ile badana edilmiştir. Salonun güney duvarı üzerinde yan yana üç adet niş bulunmaktadır. Her üç nişin de üst kısmı kavislidir (Çizim 19). Yine güney duvarı üzerinde, kandilin konulduğu küçük bir niş bulunmaktadır. Kandilin çıkardığı isten dolayı nişin üst kısmı siyah bir renge dönüşmüştür. Salonun taban döşemesi, sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. Odanın ortasına doğru dört adet sütun kaidesi bulunmuştur, ancak bunlardan yalnızca iki tanesi in-situ'dur. Tabana gömülen iki sütun kaidesinin yanında bulunan diğer sütun kaideleri, duvarların şiddetli bir şekilde yıkılıp basınç yapmasıyla, yerlerinden kaymışlardır. Hatta sütun kaidelerinin yanına, yıkıntı toprağı iki adet de küçük boy pithos getirmiştir. Büyük bir özenle kumtaşından yapılan sütun kaidelerinin çapları, 50-70 cm arasında değişmektedir. Her dört sütun kaidesinin çevresinde de yazıt bulunmamaktadır. Sütun kaidelerinin varlığı, bu odanın büyük bir salon olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Büyük Salon'da çatıyı taşıyan ahşap kirişler ile sütun direklerinin şiddetli bir şekilde yanmasıyla, tabanın üzerinde kül ve kömür tabakası birikmiştir. Şimdilik salonun ölçüleri 10x14 m'dir, ancak salon batı yönüne doğru devam etmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, salonun kuzeyinde bulunan ara koridorlar birer kapı ile Büyük Salon'a açılmaktaydı. Gelecek yıl devam ettirilecek kazı çalışmalarıyla hem kuzeyde yer alan 6 ve 7 no'lu küçük odaların salona açılan kapı boşlukları ortaya çıkarılacak, hem de Büyük Salon'un batı duvarı bulunacaktır. Bunların yanı sıra, Büyük Salon'un güneyinde yer aldığı sanılan oda veya odalar topluluğı ile herhangi bir bağlantısının olup olmadığı da araştırılacaktır.

10 no'lu ana koridor ile Büyük Salon'dan çok sayıda bazalt ve kumtaşından yapılmış ezgi taşları ile kapları, bileği taşları, kemikten yapılmış ağırşaklar, dokuma aleti, tunç bilezik, bıçak, orak ve bız bulunmuştur. Dokuma aletleri ile ezgi taşları ve kapları, bu odaların gerçek anlamda üretime yönelik atölye

odaları olarak kullanıldığını kanıtlamıştır. 9 no'lu küçük odadan çok sayıda demir ve özellikle bronzdan yapılmış at koşum takımı (umbo), ok uçları ve kılıç parçaları ortaya çıkarılmıştır. Tunçtan döküm tekniği ile yapılan ok ucu ile kılıç kını, aşırı derecede okside olmuştur. Üzerinde çivi yazısının olduğu bu değerli eserler üzerindeki konservasyon çalışmaları çok büyük bir titizlikle devam etmektedir. Ayrıca 10 no'lu ana koridorda bulmuş olduğumuz iki çivi yazılı kil tablet, Yukarı Anzaf Kalesi Kazısı'nın bir başka ilginç buluntusunu oluşturmaktadır. Bugüne değin Urartu Krallığı'nın yayıldığı coğrafi alanda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çiviyazılı tablet sayısı 18'i geçmediği için, Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında ortaya çıkarılan çivi yazılı kil tabletler, Urartu tarihi ve yazıt bilimi için çok büyük bir önem taşımaktadır. İleride çiviyazılı tablet üzerinde yapılacak çalışmalarda okunacak olan tabletin içeriği belli olacaktır. Ancak tabletlerden birinin üzerindeki ip deliğinden de anlaşılacağı gibi bunun sürekli olarak boyunda taşınmış olması, çok büyük bir olasılıkla bunun sarayda görevli ve sorumlu birine ait olduğunu göstermektedir.

Yukarı Anzaf Kalesi'nde Tanrı *Haldi*'ye adanan tapınağın batı avlusunda ortaya çıkarılan tunçtan yapılmış yarım bir kalkan parçası üzerine betimlenen tanrıların, Meher Kapısı'nda anlatılan tanrıları yansıttığı anlaşılmaktadır (Çizim 20). Soldan sağa doğru birbiri peşi sıra betimlenen 12 tanrının karakteristik özellikleri ve taşıdığı silahlar, Meher Kapısı'nda bir sıra düzeni içinde yazılan tanrıların özelliklerini ve silahlarını yansıtmaktadır. Ne yazık ki kalkan parçası üzerinde yalnızca 12 tanrı vardır, diğer parçalar kırık olduğu için, bu parçalar üzerindeki tanrıların hangi tanrıyı yansıttığı kesin olarak belli olmamaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki, Meher Kapısı'na bir sıra düzeni içinde yazılan tanrılar, aynı zamanda ilk kez sanatçı tarafından o tanrının özelliklerine uygun olarak çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte tunç kalkan üzerine oldukça gerçekçi bir yöntemle betimlenmiştir.

En önde, yani birinci sıradaki ulusal Tanrı *Haldi*, tıpkı Meher Kapısı yazıtında belirtildiği gibi büyük bir ışık demeti içinde, elinde ölüm saçan efsanevi kargısıyla betimlenmiştir. Koşar adım ilerleyen *Haldi*, düşman askerlerine kutsal hayvanları kartal ve aslanlarıyla saldırmakta ve onlara ölüm saçan uzun kargısını fırlatmaktadır. Yazıtlarda da belirtildiği gibi Tanrı *Haldi* Urartu ordusuna zaferler kazandırmaktadır. Tanrı *Haldi*'nin bu özgün görünümüne de, bugüne kadar Urartu resim sanatında rastlanılmamıştır (Çizim 20).

İkinci sırada yer alan Hava ve Fırtına Tanrısı *Teişeba*, kutsal hayvanı aslan üzerinde ayakta durmakta ve her iki eliyle şimşek demetlerini tutmaktadır. İlk kez karakteristik özelliklerine uygun olarak şimşek demetleriyle birlikte betimlenen Fırtına Tanrısı *Teişeba*'nın bu özgün görünümüne de bugüne değin Urartu sanatında rastlanılmamıştır (Çizim 20).

Üçüncü sırada bulunan Güneş Tanrısı *Şivini*, karakteristik sembolü olan kanatlı güneş diski içinde, kutsal hayvanı boğa üzerinde ayakta durur biçimde betimlenmiştir. İlginçtir ki, benzer biçimli Güneş tanrısı *Şivini*, Urartu sanatında oldukça sık betimlenmiştir.

Dördüncü sıradaki Kavga Tanrısı *Hutuini*, iki uzun kargı tutmakta ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan karışık bir yaratığın üzerinde ayakta durmaktadır. Beşinci sıradaki Tanrı *Turani*, ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan, sağ elinde topuz tutmakta ve kanatlı bir keçi üzerinde ayakta durmaktadır. Altıncı sıradaki Tanrı *Ua*, ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan, sağ elinde balta tutmakta ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan karışık bir yaratık üzerinde ayakta durmaktadır. Yedinci sıradaki Tanrı *Nalaini*, ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan, sağ elinde kılıç tutmakta ve kanatlı at (pegasus) üzerinde ayakta durmaktadır. Sekizinci sırada Tanrı *Şebitu*, ileriye doğru uzattığı sol elinde yay, sağ eliyle de iki ok tutmakta ve kanatlı sfenks üzerinde ayakta durmaktadır. Dokuzuncu sıradaki Tanrı *Arsimela*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan, sağ eliyle de topuz tutmakta ve karışık bir yaratık üzerinde ayakta durmaktadır. Onuncu sıradaki Tanrı *Anapşa*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan, sağ eliyle de topuz tutmakta ve sfenks üzerinde ayakta durmaktadır. Onbirinci sıradaki Tanrı *Dieduani*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan, sağ eliyle de kılıç tutmakta ve karışık bir yaratık üzerinde ayakta durmaktadır. Onikinci sıradaki Tanrı *Şelardi*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan tutmaktadır. Kalkan kırık olduğu için sağ eliyle hangi tür silah tuttuğu görünmemektedir. Bu tanrı da kanatlı bir sfenks üzerinde ayakta durmaktadır (Çizim 20).

Sonuç olarak Meher Kapısı'na bir sıra düzen içinde karakteristik özellikleriyle yazılan Urartu Tanrılarının gerçek olup olmadıklarını, tunç kalkan üzerinde betimlenen tanrı resimleri kanıtlamaktadır. Tanrıların özgün biçimleri ve silahları konusunda ilk kez bilgi sahibi olduğumuz tunç kalkan parçası üzerindeki tanrılar alayı, Urartu dini için çok büyük bir önem taşımaktadır. Bugüne değin Urartu resim sanatında Tanrı *Şivini*'nin dışında diğer tanrıların karakteristik özellikleriyle betimlenmediklerini göz önüne alacak olursak, Yukarı Anzaf kalkanı üzerindeki tanrılar sahnesinin olağanüstü düzeyde değerli olduğu kolayca anlaşılır.

Ortaçağ yerleşmesinin yapılmadığı tapınağın doğu avlusunda bulmuş olduğumuz tunç sadaklar hem Urartu sanatına, hem de siyasal tarihine büyük katkılar sağlamıştır. Tapınak duvarının hemen 1.60 m doğusunda bulunan ve avlu tabanı üzerinde ortaya çıkardığımız tunç sadanın içinde, diğer iki sadakta olduğu gibi, herhangi bir ok kalmamıştır. Okların hemen hepsi savaş sırasında kullanılmıştır. 62 cm uzunluğunda ve 11 cm genişliğinde olan

sadak, kabaca yayvan bir boru şeklindedir. 0.2 cm kalınlığında tunç bir levhanın dövülmesiyle yapılan sadağın, yangından ve nemden etkilenecek bazı yerleri çürümüşse de, genel biçimi hakkında kesin bir bilgi edinilebilmektedir. Yıkılan kerpiç duvarların altında kalan sadak, ezilerek karton gibi ikiye katlanmıştır. Sadağın omuza ve bel kısmına bağlanmasını sağlayan ve döküm tekniğiyle yapılan tunç bağlantı halkaları, sadağın üst ve alt kısmına yakın yerlerde in-situ olarak durmaktadır. Bu halkalarla birlikte sadağın toplam ağırlığı 680 gr'dır. İlk yapıldığı sıradaki ağırlığının ise 710-730 gr arasında olması gerekmektedir. Sadağın gövdesine herhangi bir motif ya da resim yapılmamıştır. Yalnızca sadağın üst, orta ve alt kısmına 5'er yatay şerit yapılmıştır (Çizim 21). Arkadan vurularak kabartma tekniğiyle yapılan şeritler, sadağı çevrelemektedir. Yapılan bu şeritler tunç levhayı zayıflatmıştır. Nitekim kırılmalar da bu şeritlerden olmuştur. Sadağın alt kısmı oval biçimli bir kapakla kapatılmıştır. Sadağın arka kısmı, 3 cm genişliğinde bir açıklığa sahiptir. Savaşçının sırtına gelen bu kısım deriyle kaplıdır, ancak deri çıkan yangın ve daha sonra da nemden etkilendiğinden çürümüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nde halkın yaptığı kaçak kazılarda ele geçirilen ve yurt dışına kaçırılan benzer tunç sadakların arka kısmında bulunan deri, bu tür deriyle kaplanan sadaklar hakkında genel bilgi vermektedir. Derinin tunca dikildiği sık bağlantı delikleri, tunç sadağın her iki yan kısmına boydan boya açılmıştır.

Tapınak avlusunun doğusunu sınırlayan ve simetrik çıkıntılara sahip olan duvarın hemen batısında, iki tunç sadak daha ortaya çıkarılmıştır. Tapınağın doğu duvarı önündeki sadak gibi, bu sadakların da deri kısmı üste gelecek şekilde avlu tabanında yatay olarak durdukları görülmüştür. Ancak çıkan yangından dolayı deri kısmı yanarak çürümüştür. Bu iki sadak, tapınağın doğu duvarı önünde bulunan sadağa kıyasla nemden daha az etkilendiğinden fazla oksitlenmemiştir. Sadaklar yalnızca tapınak çatısını taşıyan kalasların ve avluyu çevreleyen revaklardaki ahşap direklerin yanıp çökmesiyle meydana gelen ateşten etkilenmişlerdir. Bu yüzden çok küçük eksikliklerin dışında, her iki sadak da sağlam olarak ortaya çıkarılmıştır. Yalnızca sadakların birinin üzerinde, omuza ve bel kısmına bağlanmasını sağlayan her iki bağlantı halkası da mevcut değildir. 63.2 cm uzunluğunda ve 9.5 cm genişliğinde olan bu sadak, 0.3 cm kalınlığında tunç bir levhanın dövülmesiyle yapılmıştır (Çizim 22). Şu anda 900 gr ağırlığında olan bu sadak, bağlantı halkaları ve kırık parçalarıyla birlikte ilk yapıldığı zaman 1 kg ağırlığında olmalıydı. Bu sadağın alt kısmı da oval biçimli bir kapakla kapatılmıştır. Sadağın gövde kısmında herhangi bir resim ya da motif bulunmamaktadır. Tıpkı tapınağın doğu kısmında bulunan öteki sadağın gövdesine yapıldığı gibi, bu sadağın üst, orta ve alt kısmına da bir şerit fazla olmak üzere 6'şar yatay şerit yapılmıştır. Çok büyük bir olasılıkla

bu sadakların, -diğer metal eşya ve silahlar gibi- Anzaf Kalesi'nin atölyelerinde üretilmiş olduğu sanılmaktadır. Ancak atölye damgalarını gösteren herhangi bir işarete şimdilik rastlanılmamıştır.

Bu sadağın hemen yanında bulunan üçüncü sadak ise, 68.2 cm uzunluğunda ve 9 cm genişliğindedir. 0.3 cm kalınlığında tek parça tunçtan yapılan sadağın bağlantı halkaları üzerinde in-situ olarak durmaktadır. Bu sadağın alt kısmı ise dikdörtgen biçimli bir kapakla yanlara perçinlenmiştir. Diğer iki sadaktan daha uzun olan bu sadak, 1.055 gr ağırlığındadır. İlk yapıldığı zamandaki ağırlığının ise 1.100-1.150 gr arasında olması gerekmektedir. Bu sadağın üzerinde, diğer iki sadaktan farklı olarak nokta motifleriyle bezeme yapılmıştır. Yatay şeritler halinde sadağı çevreleyen bant motiflerinin birinin içi boş bırakılırken, ötekini içi nokta motifleriyle doldurulmuştur (Çizim 23). Üst üste üç sıradan oluşan nokta motifi, arkadan vurularak kabartılmıştır. Bezeme amacıyla yapılan nokta motifleri, tunç levhanın dayanıklılığını zayıflatmıştır. Bu tür noktalardan oluşan bant motifli kemerler üzerinde tek satırlık adak yazıtlarının da gösterdiği gibi, bant motifi Urartu krallarından II. Sarduri (M.Ö. 764-735) döneminde başlamış ve krallığın yıkılışına kadar tunç eşya ve silahlar üzerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bu yüzden aşağıda da ayrıntılı olarak belirteceğimiz gibi, bu sadağın 8. yüzyılın ikinci yarısına, yani I. Rusa dönemine ait olması gerekmektedir.

Gövdesi yatay şeritlerle bezenen benzer tunç sadaklar, Kayalidere ve Ayanis kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Ayanis sadağı, Anzaf sadağının hemen hemen benzerini oluşturmaktadır. Kayalidere'de bulunan beş sadak da farklı büyüklüklere sahiptir. Bazı sadakların içinde ise, demir ve çoğunlukla tunç ok ucu bulunmuştur. Bulunan ok uçlarının sayısına göre, bir sadakta ortalama 34-40 ok ucunun olduğu anlaşılmaktadır. Altın-tepe'de bulunan iki tunç sadak üzerinde de resim yoktur. Ancak sadakların gövdesi üzerine üçgenlerden oluşan zikzak motifi yapılmıştır. Bugüne kadar yalnızca Çavuştepe ve Karmir-Blur'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan sadaklar üzerinde resimlerden oluşan sahneler bulunmaktadır. Tunç sadakların da tıpkı kalkanlar gibi tapınakların silah depolarına adandığını *Muşaşır/Ardini* Tapınağı ve Sarayı yağmasından öğrenmekteyiz. Örneğin M.Ö. 714 yılında *Muşaşır/Ardini* Tapınağı'nı yağmalayan Assur Kralı II. Sargon, kılıç, yay ve ok uçları ile birlikte toplam 305.412 tunç sadağı yağmalamıştır.

Yapmış olduğumuz konservasyon çalışmaları sonucunda, her üç sadağın da üzerinde herhangi bir yazıt görülmemektedir. Her üç tunç sadağın radyografi yöntemiyle röntgenlerinin çekilmesi sonucunda, bunlardan yalnızca birinde, yani 6'şar yatay şeritlerin olduğu, ancak her iki bağlantı halkalarının

olmadığı sadak üzerinde, çivi yazısının olduğu saptanmıştır (Çizim 22). Tek satırdan oluşan yazıt, sadağın en üst kısmında bulunmaktadır. Yazıtta şunlar okunmaktadır.

Tanrı Haldi'ye, efendiye, Rusa oğlu Argiştı armağan etti.

Yazıttan anlaşılacağı gibi, sadak Urartu krallarından Rusa oğlu II. Argiştı (yaklaşık M.Ö. 714-685) tarafından Tanrı Haldi'ye armağan edilmiştir. Bu değerli yazıt, Urartu tarihinde Kral II. Rusa (yaklaşık M.Ö. 685-645) dönemine kadar Van Bölgesi'nde II. Argiştı'nın tunç kalkan ile, diğer bronz eşya ve şu anda Anzaf köy evlerinin duvarlarında bulunan inşa yazıtı ile birlikte en önemli yazılı belgelerini oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Kral II. Sarduri'den (yaklaşık M.Ö. 764-735) II. Rusa dönemine kadar geçen 50 yıllık bir süre içinde, yani I. Rusa ve II. Argiştı dönemlerine ait gerek başkent *Tuşpa*'da, gerekse krallığın merkezini oluşturan Van Bölgesi'nde en küçük bir yazıt bulunamamıştır. Dolayısıyla bu önemli yazıtlar, her şeyden önce Urartu tarihindeki boşluğu doldurmaktadır. İkinci olarak da, bugüne değin yapılan spekülasyonlara bir çözüm getirmektedir. Spekülasyona neden olan konunun özeti şudur: Assur kralı III. Tiglatpileser M.Ö. 743 yılında Kommagene'de Urartu Kralı II. Sarduri'yi büyük bir bozguna uğratmıştır. III. Tiglatpileser bu savaştan 8 yıl sonra herhangi bir önemli direnişle karşılaşmadan Urartu başkenti *Tuşpa*'ya kadar bir askeri sefer düzenlemiştir. III. Tiglatpileser bu savaşla ilgili olarak şunları söylemektedir.

*“...O'nun kenti Turuşpa'da, O'nu, kentine
hapsettim ve kent kapısı önünde birçok savaşçısını
öldürdüm...”*

Bu seferden sonra Urartu tahtına I. Rusa geçmiştir. Urartu başkenti *Tuşpa*'nın elverişsiz konumunun ortaya çıkmasından sonra, Van Ovası'nda yeni bir krali merkezin inşasına, *Tuşpa*'nın 7 km kuzeydoğusunda çok daha yüksek rakımlı olan Zımzım Kayalıklarının güney eteğinde başlanılmıştır. Ancak bu krali merkez, Kral II. Rusa döneminde bitirilmiştir. Başkent *Tuşpa*'da, yani bugünkü Van Kalesi kayalıklarında II. Sarduri'den sonra en küçük bir yazıtın olmaması yüzünden, bazı dilbilimciler başka bir krali merkezin varlığından söz etmektedirler. Ancak I. Rusa'nın komutanları tarafından çıkarılan isyanlardan dolayı sürekli olarak başkent *Tuşpa*'da oturmuş olduğunu, Assur Kralı II. Sargon'a gönderilen casus mektuplarından öğrenmekteyiz. II. Sargon M.Ö. 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlemiş olduğu ünlü 8. seferinde, Urartu ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır. Savaştan sonra II. Sargon Urartu Krallığı'nın buyruğu altındaki *Muşaşir/Ardini* Tapınağı ve Sarayı'nı yağmalamış, 2 tondan fazla altın, 10 ton gümüş ve 109 ton tunç eşya ve silahı

ele geçirmiştir. Bu yağmayı ve özellikle Tanrı Haldi'nin heykelinin Assur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa intihar etmiştir.

Urartu tahtına geçen II. Arğişti döneminde de, ne Van Kalesi'nde, ne de Van Bölgesi'nde en küçük bir yazıt bulunmuştur. Yalnızca Urartu Krallığı'nın kuzeybatı sınırında, çok zengin maden yataklarının ve önemli ticaret yollarının bir kavşağını oluşturan bugünkü Erzincan'ın 20 km doğusundaki Altın-tepe adlı mevkide, çok önemli bir kale kurulmuştur. Bu kalenin II. Arğişti döneminde kurulmuş olduğunu, kırık iki parçadan oluşan tunç bir levhanın üzerindeki yazıttan öğrenmekteyiz. Gerek Van Kalesi, gerekse krallığın çekirdeğini oluşturan Van Bölgesi'nde I. Rusa ve oğlu II. Arğişti'ye ait herhangi bir yazıtın bulunamaması yüzünden, bazı dilbilimciler Van Gölü'nün güneydoğusunda şimdiye kadar yeri saptanamayan Arzaşkun'un bu süre içinde tekrar krali merkez olarak kullanılmış olabileceğini öne sürmüşlerdir. Ancak Yukarı Anzaf Kalesi'nde ortaya çıkarılan II. Arğişti'ye ait çiviyazılı sadak, kalkan, kırık tunç levhalar üzerindeki yazıtlar ile diğer inşa yazıtı, öne sürülen bu spekülasyonlara kesin bir çözüm getirmektedir. Van Ovası'nın 11 km kuzeydoğusunda savunma yönünden çok daha elverişli özelliklere sahip olan Yukarı Anzaf Kalesi'nin sözü edilen bu karanlık dönemde aynı zamanda krali merkez olarak kullanılmış olduğu sanılmaktadır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, Van Bölgesi'nde başkent *Tuşpa*'ya Yukarı Anzaf Kalesi kadar yakın ve büyük olan bir başka yerleşim merkezinin benzerine rastlanılmamaktadır. Sürdürmekte olduğumuz kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkaracağımız yeni yazılı belgeler, bu görüşümüzü güçlendirecektir.

Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulmuş olduğumuz tunçtan yapılmış adak halkaları, Urartu siyasi tarihine yepyeni katkılar sağlamıştır. Haldi Tapınağı'nın batısındaki küçük bir odada ahşap kapı ve direklerin şiddetli şekilde yanmasıyla, burada bulunan çeşitli adak eşyaları ve silahlar ergiyerek cüruflaşmış ve daha sonra birbirine kaynamıştır. Toplam 13 kg ağırlığındaki cüruf yığını üzerinde yapmış olduğumuz geniş kapsamlı çalışmalar sonucunda, yüzlerce parçaya ayrılan tunç levhaların kalkan, disk, miğfer, zırh ve at koşum takımına ait parçalar oldukları anlaşılmıştır. Cüruflaşan tunçların bir kısmını da, birbiri içine zincir gibi geçen yuvarlak biçimli adak halkaları oluşturmaktadır (Çizim 24). Ortalama 9-12 cm çapında olan ve her biri 450-700 gr ağırlığındaki adak halkalarının gerçek ağırlıklarının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ne yazık ki halkalar şiddetli yangından sonra, nemden büyük ölçüde etkilendiğinden, bazıları tebeşir gibi olmuşlardır. Toplam olarak 8-9 parça olduğu anlaşılan tunç halkaların, tapınak avlusuna geçişi sağlayan kapıya bir zincir gibi asıldıkları sanılmaktadır. Benzer tunç halkalar Altın-tepe kazısında bulunmuşsa da, bunların üzerinde çiviyazısı yoktur. Konservasyon çalışmaları

sırasında tunç halkaların üzerinde çiviyazısının olduğu görülmüştür. Halkaların ikisinde ikişer satır, diğer ikisinde üçer satır, bir tanesinde de dört satır bulunmaktadır (Çizim 25). Dört satırlık yazının bulunduğu tunç halka, ne yazık ki diğer halkalara kıyasla en fazla tahrip olanıdır. Aynı içeriğe sahip olan yazıtta şunlar okunmaktadır:

Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Menua, Menua oğlu İnüşpua, Amuşa Kentini fethettikleri zaman, Tanrı Haldi'ye bunları armağan etti.

Yazıtta da açıkça belli olduğu gibi, Kral İşpuini'nin oğlu Menua ve torunu İnüşpua ile birlikte ortak yönetiminden söz edilmektedir. Bundan da önemlisi, ilk kez Urartu Krallığı'nın siyasal tarihinde bu üçlü yönetimin siyasal eylemi konusunda bilgi sahibi olmaktayız. Sevan Gölü'nün güneyinde yer aldığı sanılan Amuşa Kenti hakkında Kral II. Arğışti'ye ait bir yazıttan da bilgi edinmekteyiz. Bu yazıtta II. Arğışti *Etiuhu* ve *Şuluqu* Bölgesi'ne bir sefer düzenleyerek, *Irdua* ve *Amuşa* kentlerini ele geçirdiğini belirtmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki üçlü yönetim sırasında ele geçirilen Amuşa Kenti, Urartu Krallığı'nın iç karışıklıklarından faydalanarak yeniden bağımsızlığına kavuşmuş olmalıdır. Urartu Krallığı'nın hemen her alanda yeniden derlenip toparlandığı II. Arğışti döneminde ise, Amuşa kenti yeniden ele geçirilmiştir. Ancak Amuşa Kentinin İşpuini-Menua-İnüşpua döneminde ele geçirilmesi, Urartu Krallığı'nın erken döneminde Sevan Gölü'nün güneyine kadar yayıldığını göstermesi açısından çok büyük bir önem kazanmaktadır.

Excavations at Van- Lower and Upper Anzaf Urtian Fortresses: An Intermediary Evaluation (1991-2002)

The Anzaf Fortresses consist of two fortresses, namely the Upper and Lower ones.

The Lower Anzaf Fortress

The Anzaf Lower Fortress lies 11 km north-east of *Tušpa* (Van Fortress), the capital of the Urtian Kingdom, and close to the modern Van-Iran railway and main road. In ancient times the Anzaf Fortress had significant strategic importance as it was located at the last junction of the ancient routes leading to the Urtian capital *Tušpa* from North-West Iran to the east and the Transcaucasia to the north. The fortress was established at the narrowest part of the Erçek-Özalp-Saray plain which begins at the modern Turkish-Iranian border to the east and narrows towards the Lake Van to the west. The Lower Anzaf Fortress protected Upper Anzaf, and the Urtian capitals *Tušpa* (Van Kale) and *Rusahinili* (Toprakkale, Van) from any possible attack coming from east or north-east. No fortresses similar to Lower Anzaf have been recognized in the Van region.

Building inscriptions from the south gate of fortress, found by the illicit excavations by villagers and by the Van Region Highways Department in 1980, confirm that the Lower Anzaf Fortress was built during the reign of Urtian king *Išpuini* (c. 830-810 B.C.). So far four building inscriptions have been found, each bearing the same text:

*By means of the power of the God Haldi, Išpuini,
Son of Sarduri, built this fortress to perfection
Powerful King, Great King, King of Bia Lands.*

The fortress was built on a low, rounded, limestone hill, c. 1900 m above sea level. Shaped by the rocky hill, the rectangular fortress measures 62x98 m and is aligned north-south. The fortress covers an area of c. 6000 m² and is surrounded by strong cyclopean walls of limestone and clay mortar, of which 6 to 8 courses survive to a height of 3.5-4 m. The original is thought

to have been 6 m with 12 courses of stone. The width of the walls ranges from 3.60 to 3.80 m. The facade of the monumental fortress wall has been roughly repaired with angular stones, evidenced by large gaps in the joints. The wall face is battered, each stone being set back some 6-10 cm from that below, making a slope of 50-60 cm over the 6 m top from of the wall to the base of the foundation. We do not yet know how much mud-brick would have been on the top of the stone wall. Most of the massive stones used in the walls were brought from nearby quarries, some of them from the Beyaztaştepe quarry some 1300 m to the south.

The most important feature that distinguishes the Lower Anzaf Fortress from the contemporaneous fortresses at Kalecik, on the north side of the Van Plain, and Zivistan, on the south side of the plain, is the absence of buttresses and towers to facilitate defence and support the weight of the parapet on the top of the wall. Lower Anzaf is earliest of the fortresses built during the reign of King Išpuini and the only one without towers and buttresses. No similar fortresses are known in Transcaucasia, North-Western Iran or Eastern Anatolia.

The Upper Anzaf Fortress

Upper Anzaf Fortress, some 900 m to the south of Lower Anzaf Fortress, was built by Menua, son of the Urartian king Išpuini (c. 810-786 B.C.). As with Lower Anzaf, we do not know the Urartian name of the Upper Anzaf Fortress. Upper Anzaf is ten times larger than Lower Anzaf, covering an area of 60.000 m². At 1995 m above sea level, Upper Anzaf is the highest site in Turkey. In contrast to Lower Anzaf, Upper Anzaf was built as an important centre for the storage of agricultural products from the surrounding fertile lands. Water collected in the small dam 1 km to the east, built by King Menua, played a significant role in agriculture. Amazingly, with minor alterations this dam still in use today, aiding cultivation of the fertile land lying to the North. The lower city, lying to the south of the fortress, covers an area of 141.000 m². Surrounded by the thick walls, the lower city was established within the borders of modern village of Dereüstü (formerly Anzaf). The lower city, one of the best examples of early Urartian settlements, was planned and built at the same time as the fortress.

Unlike Lower Anzaf, the walls surrounding Upper Anzaf Fortress have external buttresses and towers. The buttresses and bastions are of different sizes; the width of the towers varies between 4.5-6 m and the length of the buttresses ranges between 10-12.70 m the monumental fortress walls are

among the best early Urartian examples. The tons of limestone used in building the fortress, the walls surrounding the lower city and the temple, storage buildings, palace and the other buildings were brought from the Beyaztaştepe quarry, some 300 m to the south of the fortress as proved by petrographic and paleontological analyses of a number of stone samples. Massive stones, weighing 8-10 tons, and partially worked huge stones left in the quarry, give the impression of an abandoned workshop.

The earliest known square-planned temple dedicated to Haldi, the national god of the Urartian Kingdom, was built in the Upper Anzaf Fortress. Also, 22 different monumental rock carvings were hewn in rock-cut surfaces at the eastern and north-western parts of the fortress, symbolising the sanctity of the fortress. None of the other fortress built in the reign of King Menua have such variety of monumental rock-cut signs. If we keep in mind the small number of monumental rock carvings at *Tušpa*, the Urartian capital, and in the area around Meher Kapısı, we can easily understand that the Upper Anzaf Fortress was an important cultic centre. In addition, the unique depiction of Urartian deities on the dedicated shield from the room on the west side of the temple, in which objects and weapons dedicated to the God Haldi were found, confirm that the fortress was a cult centre.

Upper Anzaf Fortress displays all stages of development in Urartian architecture, the buildings within the fortress being constructed at different periods during the 200 years that elapsed between its establishment and its collapse. The eastern gate of the lower city, the storage buildings attached to the western fortress walls, the northern and southern gates of the fortress with the High Tower protecting them and the temple with its courtyard were discovered in the excavations which have continued since 1991.

The temple dedicated to the God Haldi, the national deity of the Urartian Kingdom, was located in the southern area of the fortress which, at an altitude of 1995 m, is the highest part. The floor of the large square temple was cut out of bedrock and measures 13.40 m on each side. The temple walls are 2.5 m thick and, like other Urartian temples, the corners are buttressed. The door in the northern side of the temple faces Süphan Dağı (4050 m), affording a stupendous view of the mountain. Unfortunately, the temple is very badly damaged because the inner courtyard was used by medieval settlers. The northern and the western walls of the temple have been demolished to their foundations. A number of hearths, tandırs (ovens) and the floor itself had been all damaged. A small iron nail, hammered vertically into the trimmed bedrock floor, is the earliest example of a metal object or weapon

used as a foundation deposit in a Urartian fortress. The mushroom-headed nail measures 6.5 cm. Analyses and X-rays show that the point had been worked in the same way as steel, like other arrow heads and knives. The eastern wall, sheltered from easterly storms and not damaged by medieval settlers, has a cuneiform building inscription on the north-eastern corner. Further stone fragments with cuneiform inscription at the north-western corner of the temple, which was damaged by the medieval settlers. The texts of the two inscriptions are identical. The building inscription on north-eastern corner has six lines of text written, as a precaution against damage, on both the eastern and northern faces of the same stone. The text reads:

*By the power of God Haldi. Menua, son of
Išpuini, built this temple, and the
Fortress to perfection for the Lord Haldi.*

The most important feature that distinguishes this inscription from the temple inscriptions at Patnos Aznavurtepe Fortress and Körzüt Fortress, which were also constructed by Menua, is the absence of any mention of the king's military achievements. The Anzaf temple is thus thought to have been built during the early years of Menua's reign, before his great victories. Upper Anzaf Fortress thus contains the earliest temple yet discovered.

Unlike the temple at Çavuştepe (Sardurihinili) Upper Fortress, Altıntepe and Arin-Berd (*Erebuni*), the Anzaf temple of Haldi does not just comprise the cella but structurally integrates with the courtyard to the west and the courts opening to the courtyard. A corridor, 9.5 m long, was cut out of limestone bedrock, providing access to the courtyard and to the courts that lie to the west of the temple. The corridor widens towards the courts at the east end. The width of the narrowest is 2 m, the widest part 3.5 m. The height of northern and southern walls that form corridor sides vary between 1.5 and 3 m. The first doorway that gives access from the corridor to the temple area to the east was formed by constructing flanking wing walls on the each side of the corridor, i.e. against the northern and southern walls. The southern wing wall is 2 m long, 1.70 m high and 2 m wide, was built on levelled bedrock and comprises a 1.20 m high stone wall on top of which 50 cm of mud-brick remain in place. The original height of the mud-brick is presumed to have been more than 1.5 m. A levelling layer of thin flat pieces of sandstone joins the stone wall with the mud-brick. A rock-cut channel, draining the eastern temple courtyard passes under this wing wall and exits through the southern wall of the fortress. The upper end of the channel, 15-20 cm wide and 10 cm deep, was covered with regular sandstone pieces that were flush with the

floor that was also paved with carefully cut rectangular-shaped sandstone slabs measuring 10-14x18-25 cm.

The wooden door post, just at the north-eastern corner of the doorway, was intensely burnt and, together with the door itself, was reduced to charcoal. The limestone blocks used in the walls exploded from the intensity of the fire. The wall stones from the northern corner of the room fell northwards down the steep slope. The mud-brick superstructure was fired red, which is why northern part of this rectangular room, 8 m², appears to be made from red sand. The charcoal pieces show that the wooden door was 3-4 cm thick. The doorway is 1.10 m wide which is strongly suggestive of a single door opening inwards. The pieces of bronze riveted to the wood with hobnails confirm that the door was covered with bronze sheets. A number of objects and weapons, made of bronze and iron to the God Haldi, were found in this room. The bronze sheets in particular, some other bronze objects and the weapons were heavily damaged and deformed through melting when the wooden post, door and structural beams were burnt during the attack. The group of objects and weapons, found in the same room over several years, and which weigh more than 13 kg, had become a great mass of slag. During conservation studies conducted on this mass of slag in recent years, numerous weapons and objects, deformed with melting within the mass of slag, have been saved and recovered for the benefit of science.

Amongst the iron weapons are knives, arrowheads and pike heads of several sizes. Amongst the bronze objects and weapons are fibula, helmets, helmet cheeks, votive rings, shields, shield handles, discs, armour pieces, horse trappings, bracelets, arrowheads and hundreds pieces of bronze sheet that have yet to be precisely identified. Conservation studies on the objects and weapons still continue. A second bronze arrowhead with two wings and a spur was found in the cella and is an important find because it proves the fortress was destroyed by Scythian attack. The first arrowhead of similar form was found in the courtyard to the east of the temple in 1992. It is thought this first arrowhead demonstrates that the Scythian attack on the fortress was made from east and south-east. Amazingly, the Scythian arrowhead in the cella was found in situ, in a piece of burnt wood.

Another group of bronze objects and weapons destroyed by fire are some votive rings that have been connected to one another like the links of a chain. Roughly semicircular in shape, the diameter of the rings range between 9-12 cm and the weight between 450-700 gr. The original weight, however, must have been more, since the material has been highly effected

by humidity in subsequence to fire, acquiring a chalky property. There are eight bronze rings in total. After their conservation, it has been possible to see that they are inscribed in cuneiform. Two of the rings have two, the others have three and one has four lines of cuneiform inscription. The fragmentary rings contain two or three lines of cuneiform inscription also. The bronze ring which contains four lines, unfortunately, is more damaged than the rest. All of the inscriptions repeat the same formula, which can be translated as follows:

*Išpuini, son of Sarduri, Menua, son of Išpuini
Inušpua, son of Menua, dedicated these to God Haldi,
When they conquered the city Amuša*

The inscription clearly reveals a co-regency of King Išpuini with his son Menua and grandson Inušpua. Even more significant is the fact that the inscription throws light upon the political actions of a triumvirate, a first in the political history of the Urartian Kingdom. An inscription of King Argišti II (c. 714-685 B.C.) gives further information about the city of *Amuša*, apparently lying to the south of Lake Sevan. This interesting inscription states that Argišti II conquered the cities of *Irdua* and *Amuša* during his campaign in the regions of *Etiuhu* and *Suluqu*. Thus we can deduce that the city of *Amuša*, integrated during the triumvirate, had regained its independence in a time of interior distress the Urartian Kingdom went through. It was subjugated once more by Argišti II, who managed to restore the Urartian Kingdom in many ways. On the other hand, the conquest of *Amuša* in the time of Išpuini -Menua- Inušpua is highly important, since it signifies the expansion of the Urartian Kingdom towards the south of Lake Sevan (Gökçe Göl) in its early period.

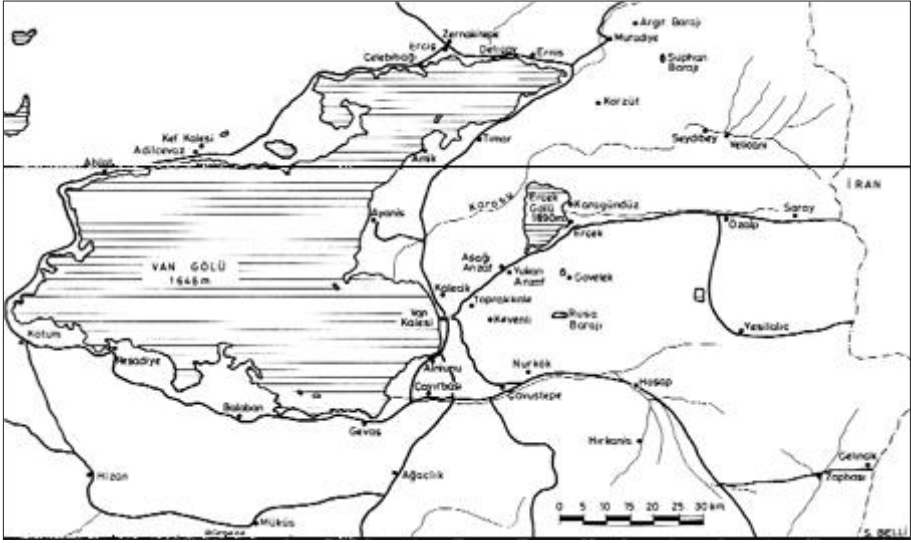
Seçilmiş Kaynakça/Bibliography

- Belli, O.
1989 "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri/Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen", *Anadolu Araştırmaları* XI:65-122.
- 1992 "Van- Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı/Die Ausgrabungen an der urartäischen Festung Anzaf bei Van", *Arkeoloji ve Sanat* 54/55: 13-30.
- 1993 "Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı 1991-1992", *Arkeoloji ve Sanat* 58: 2-32.
- 1994 "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1993", *16. Kazı Sonuçları Toplantısı* I: 287-312.
- 1995a "1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *17. Kazı Sonuçları Toplantısı* I: 379-408.
- 1995b "Neue Funde urartäischen Bewässerungsanlagen in Ostanatolien", U. Finkbeiner – R. Dittmann – H. Hauptmann (ed.), *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens, Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, Mainz: 19-48.
- 1996a "Çekiç Başlı Urartu Demir Baltaları", Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan, *Anadolu Araştırmaları* XIV: 161-182.
- 1996b "1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *18. Kazı Sonuçları Toplantısı* I: 379-409.
- 1999a *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, İstanbul.
- 1999b "Urartu Krallığı'nda Çivi Yazılı Metal Eşya ve Silahlar"/"Beschriftete Metallgegenstände und Waffen im urartäischen Königreich", N. Başgelen – G. Çelgin – V. Çelgin (ed.), *Anatolian and Thracian Studies in Honour of Zafer Taşlıkoğlu*, İstanbul: 271-287.
- 2001a "Bronze Votive Rings with Cuneiform Inscriptions from Van- Upper Anzaf Fortress", R.M. Boehmer – J. Maran (ed.), *Lux Orientis, Archäologie zwischen Asien und Europa, Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, Rahden/Westf.: 39-43.
- 2001b "Excavations at the Upper and Lower Anzaf Urartian Fortresses", O. Belli (ed.), *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, İstanbul: 165-171.
- 2004 "Bronze Quivers with Cuneiform Inscriptions from Van- Upper Anzaf Fortress", A. Sagona (ed.), *A View from the Highlands: Trans-Caucasus, Eastern Anatolia and Northwestern Iran, Studies in Honour of C. A. Burney*, Melbourne: 281-293.
- Burney, C.A. – G.R.J. Lawson
1960 "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10:177-196.
- Dinçol, A.M. – B. Dinçol
1995 "Die neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den urartäischen Burgen von Anzaf", Theo P.J. van den Hout – J. den Roos (ed.), *Studio Historiae Ardens, Ancient Near Eastern*

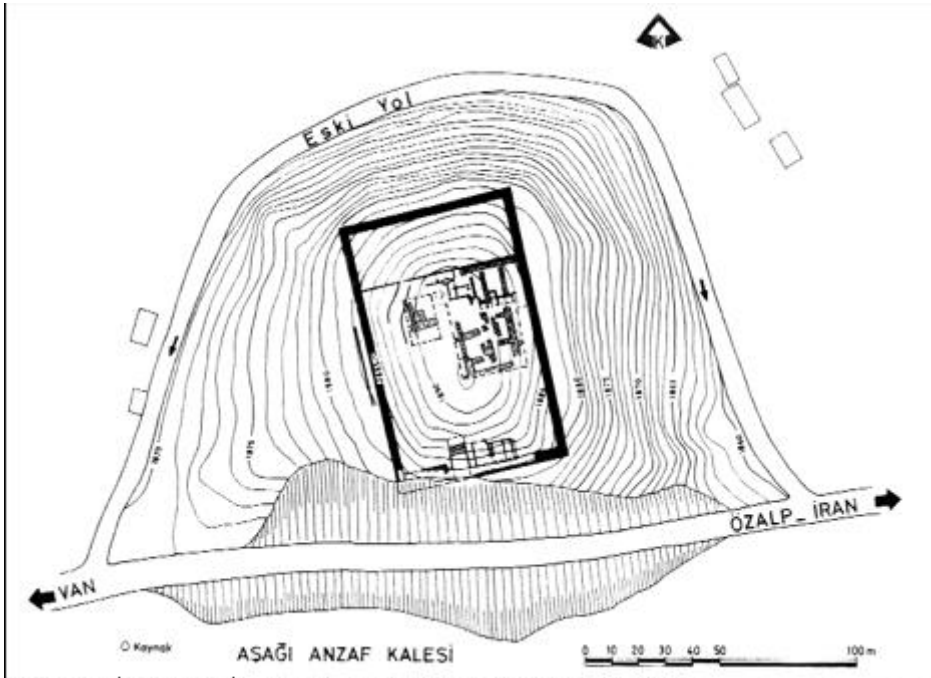
Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday, Amsterdam: 23-50.

- Hulin, P.
1960 "New Urartian inscribed stones at Anzaf", *Anatolian Studies* 10: 205-207.
- Mayer, W.
1983 "Sargons Feldzug gegen Urartu- 714 v. Chr. Text und Übersetzung", *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft* 115: 65-112.
- Özgüç, T.
1961 "Altın-tepe Kazıları: Excavations at Altın-tepe", *Belleten* 25: 253-269.
1966 *Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara.
1969 *Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara.
- Salvini, M.
1995 *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- Tuğrul, A.B. – O. Belli
1992 "Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntularının Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi", 8. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*: 441-452.
1994a "Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan Bronz Sadakların Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi", 9. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*: 65-75.
1994b "Cuneiform inscriptions made visible on bronze plates from Upper Anzaf Fortress, Turkey", *Antiquity* 68: 638-640.
- Yalçın, Ü. – O. Belli – R. Maddin
1999 "Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Metal Eserler Üzerine Arkeometalürjik Araştırmalar", 10. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*: 39-53.

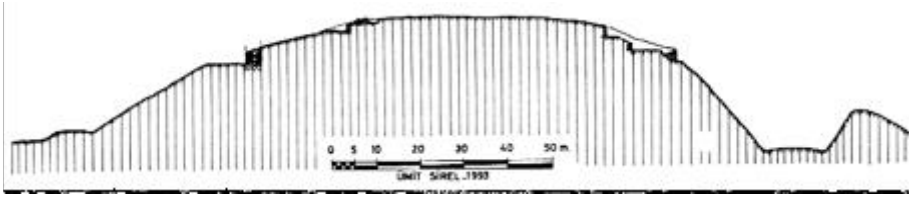
Prof. Dr. Oktay Belli
İstanbul Üniversitesi
Avrasya Arkeoloji Enstitüsü Müdürü
34459 İstanbul
obelli@istanbul.edu.tr

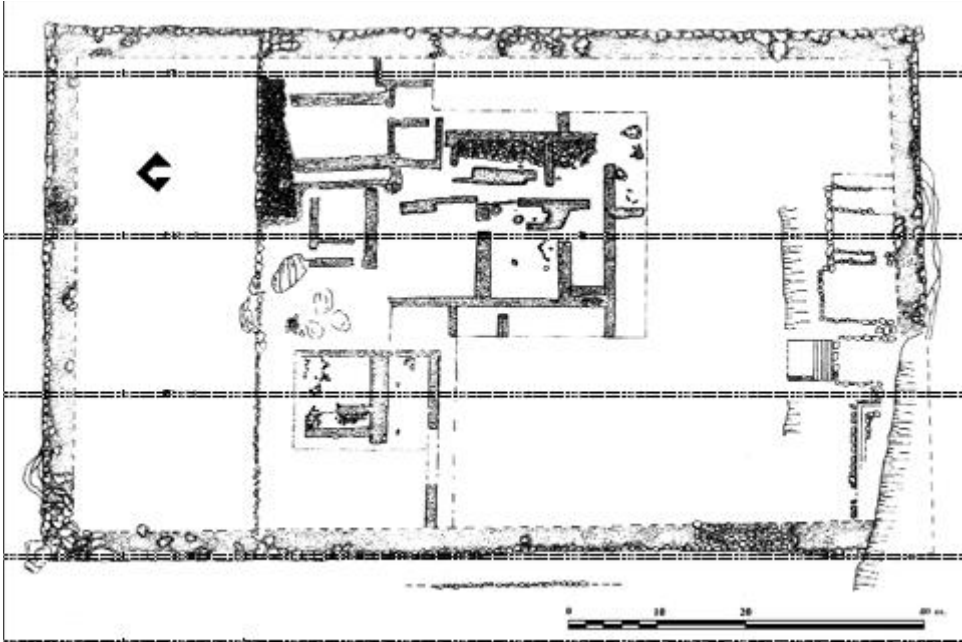
Harita 1 Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ve yakın çevresi.

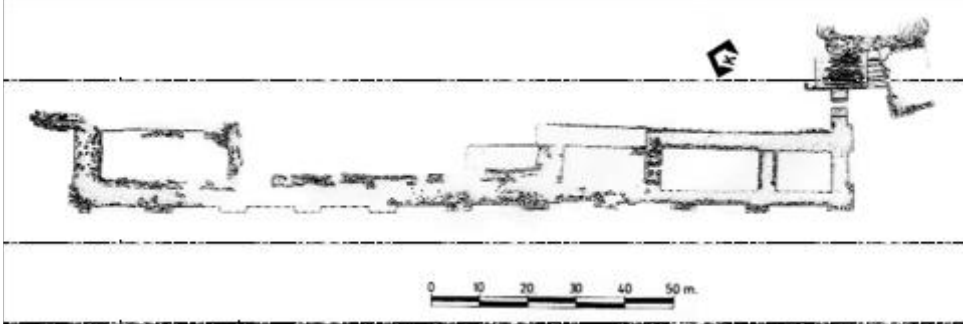
Çizim 1 Aşağı Anzaf Kalesi'nin topografik planı.

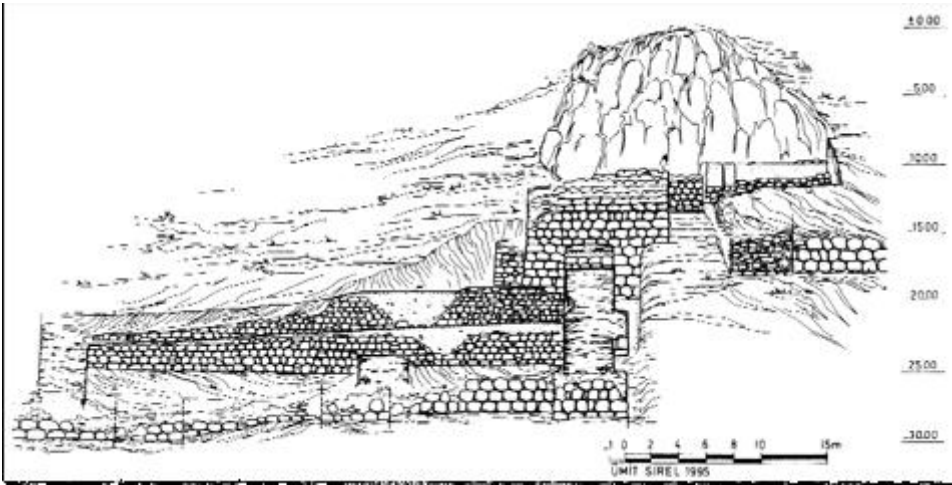
Çizim 2 Aşağı Anzaf Kalesi'nin kuzey-güney kesiti.

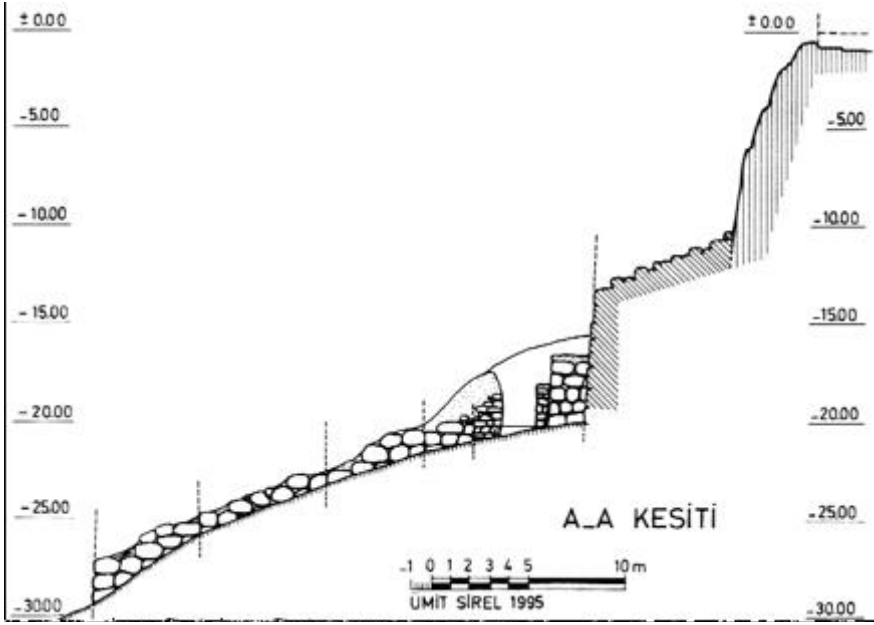
Çizim 3 Aşağı Anzaf Kalesi'nin planı.

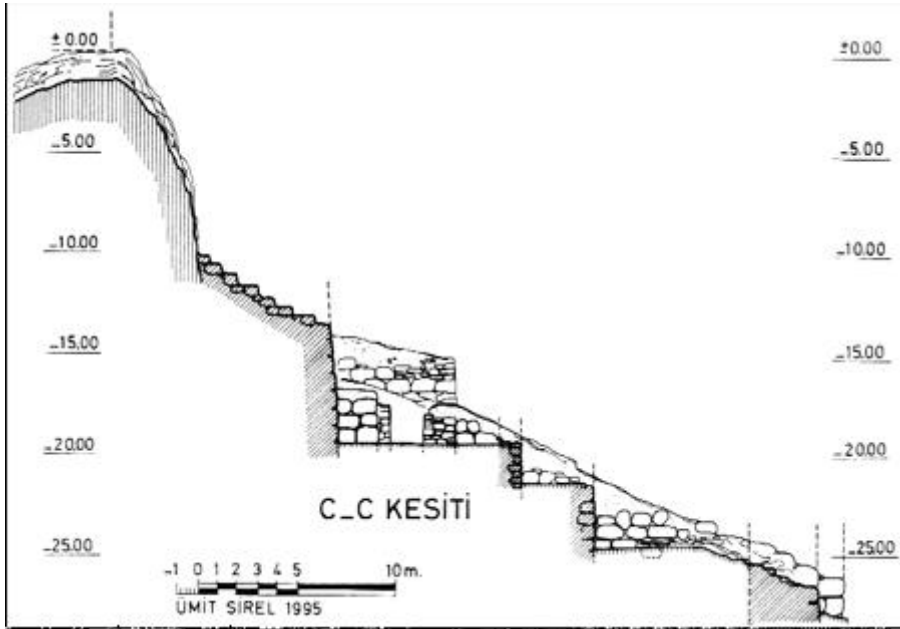
Çizim 5 Batı duvarına bitişik olarak yapılan depo yapıları.

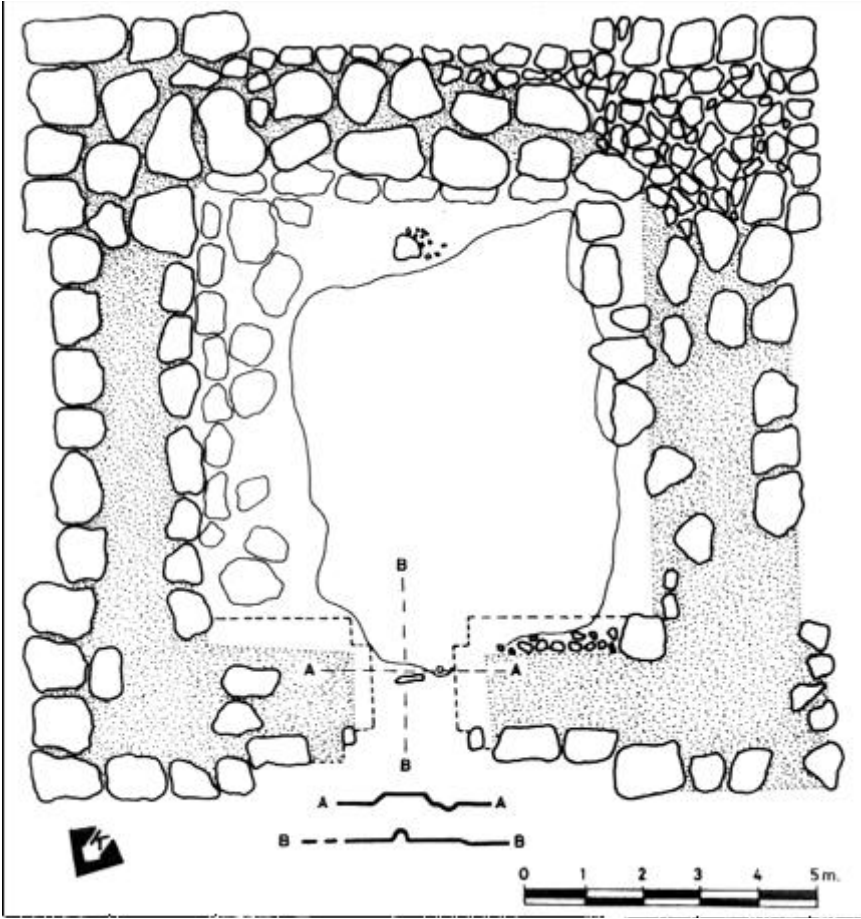
Çizim 6 Büyük kule ve depo yapılarının batıdan görünümü.

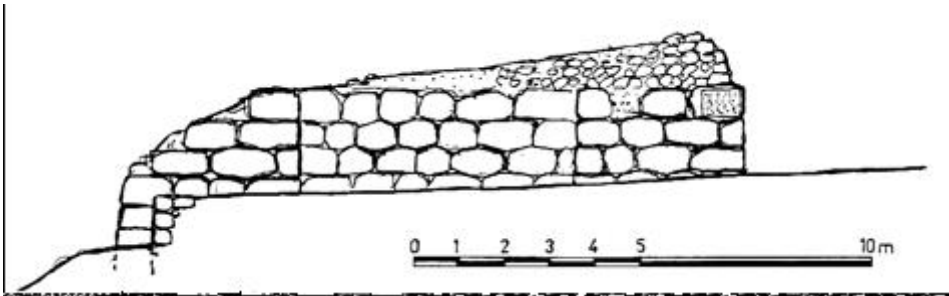
Çizim 8 Büyük kule, kuzey kapısı ve depo yapılarının kesiti.

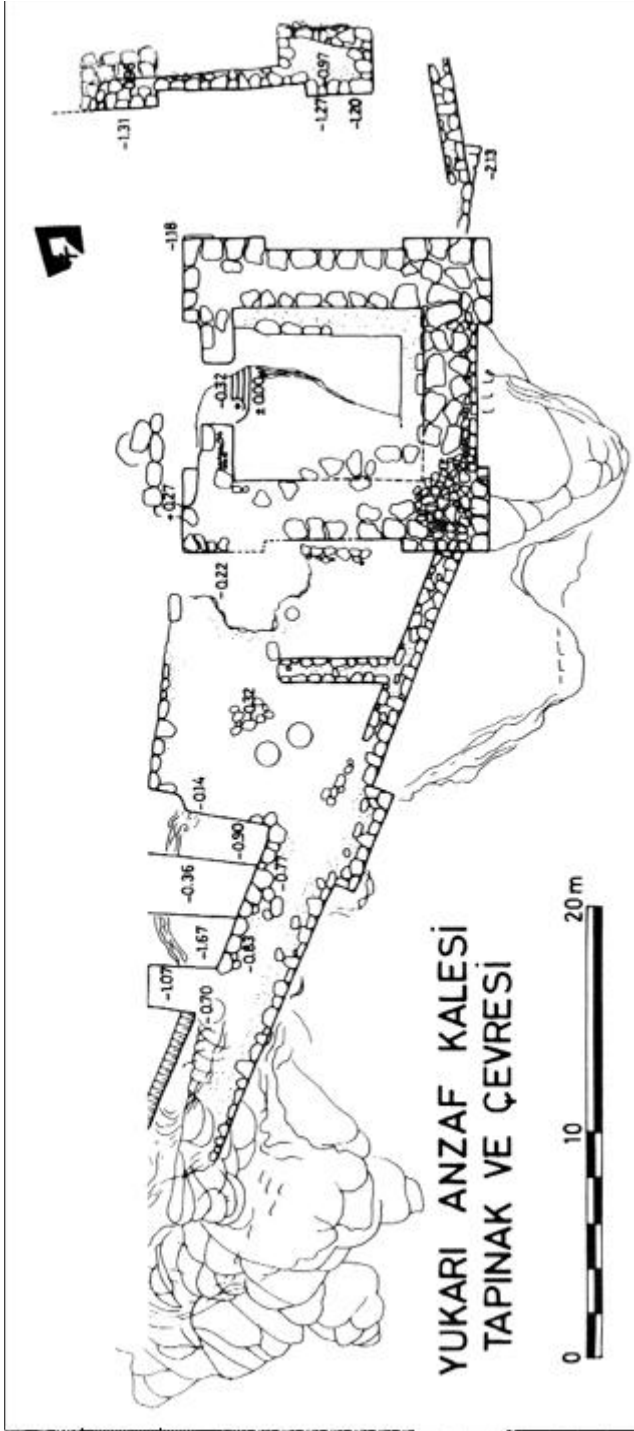
Çizim 9 Büyük kule, kuzey kapısı ve depo yapılarının kesiti.

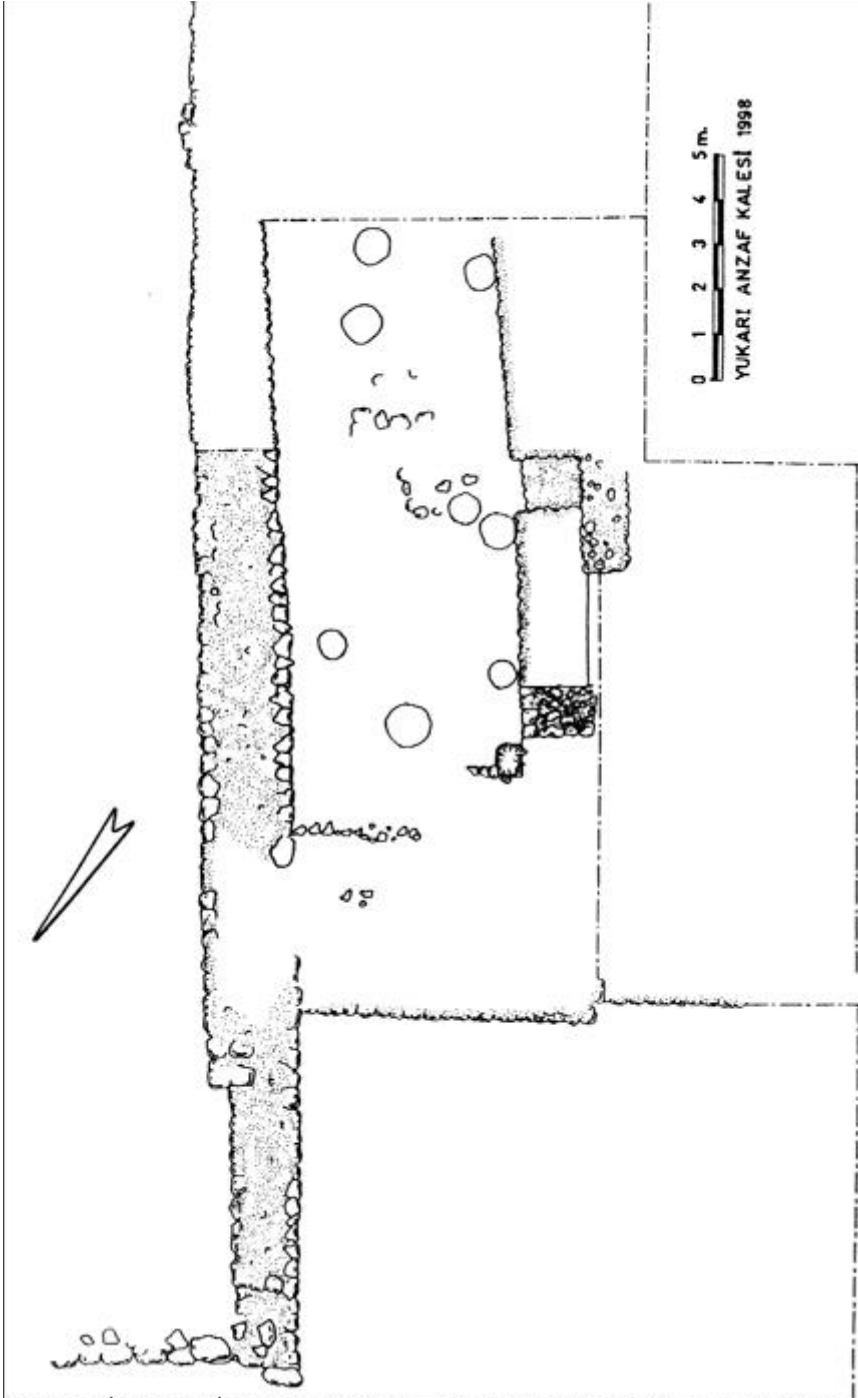
Çizim 10 Kare planlı Haldi Tapınağı.

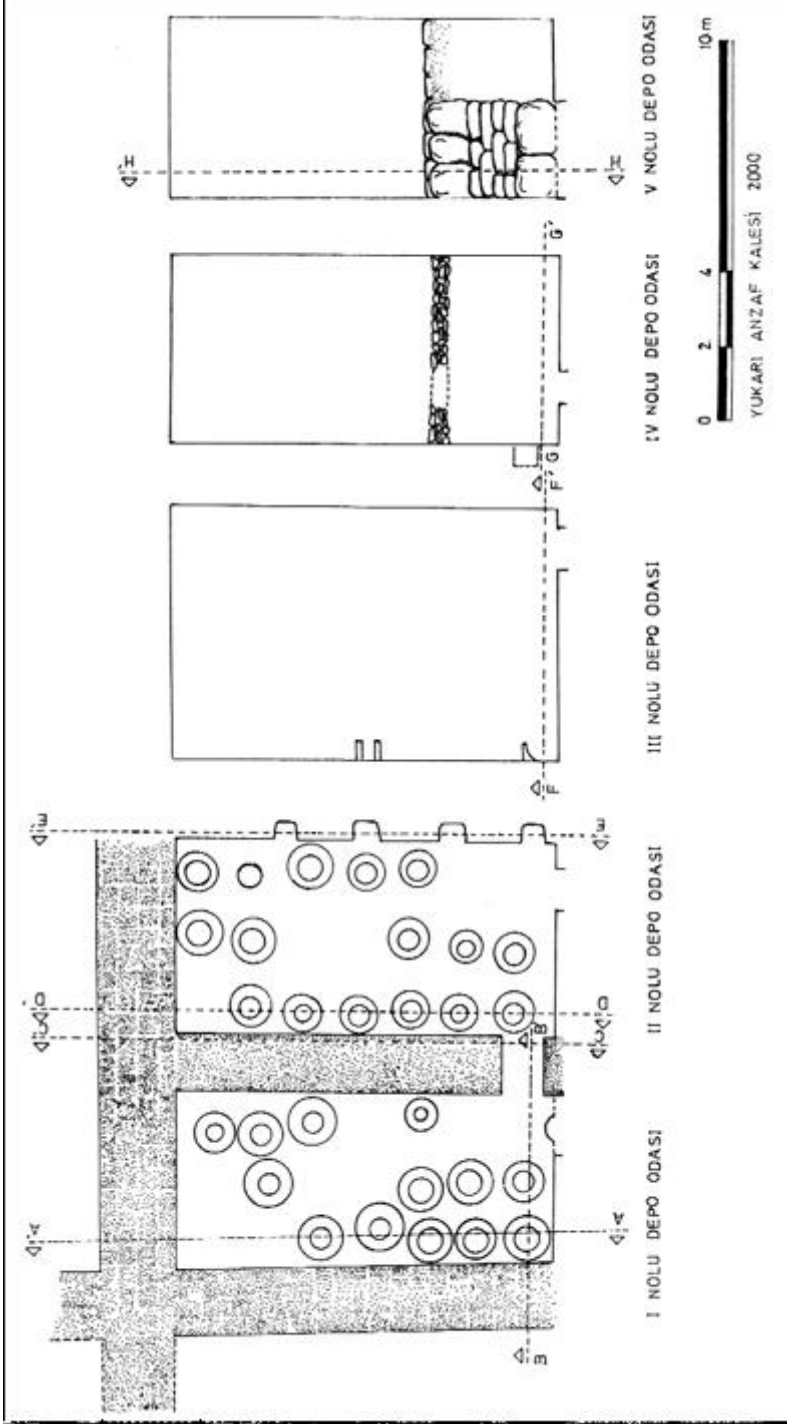
Çizim 11 Haldi Tapınağı doğu duvarı.

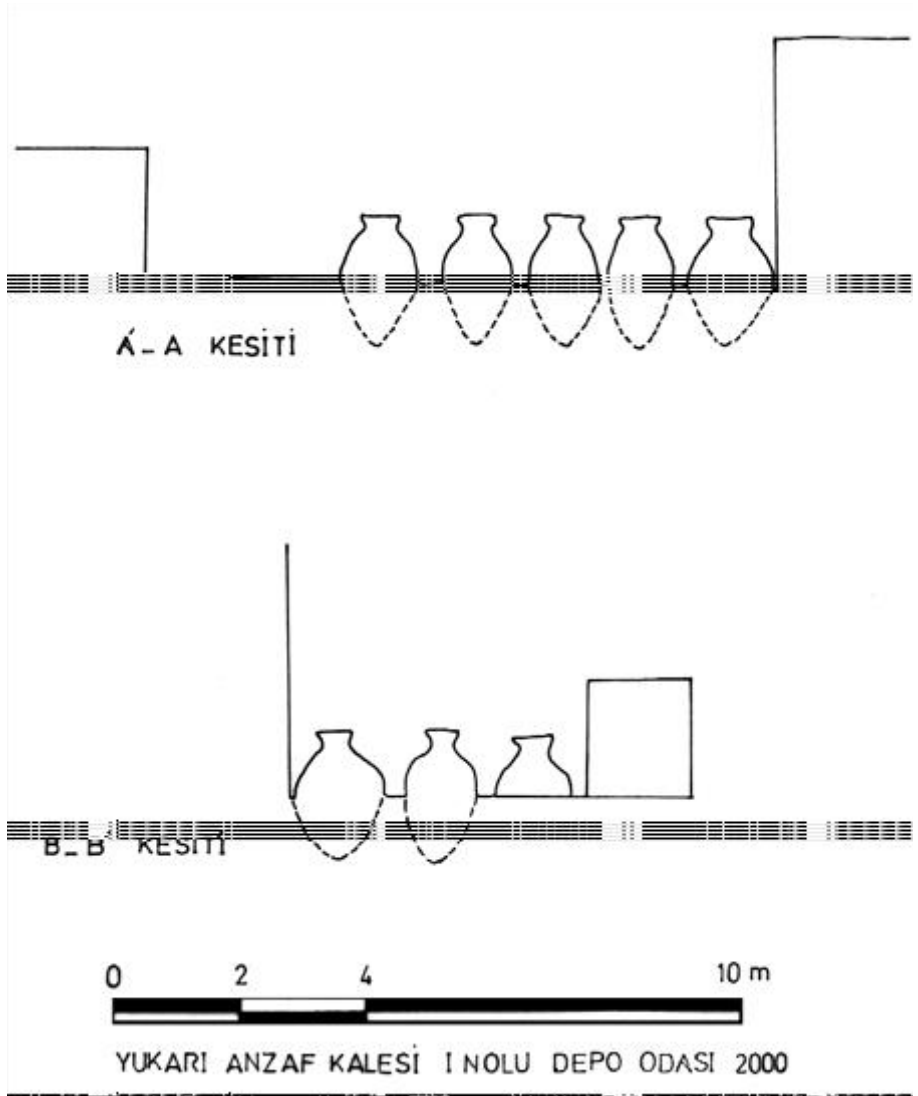
Çizim 12 Haldi Tapınağı ve çevresi.

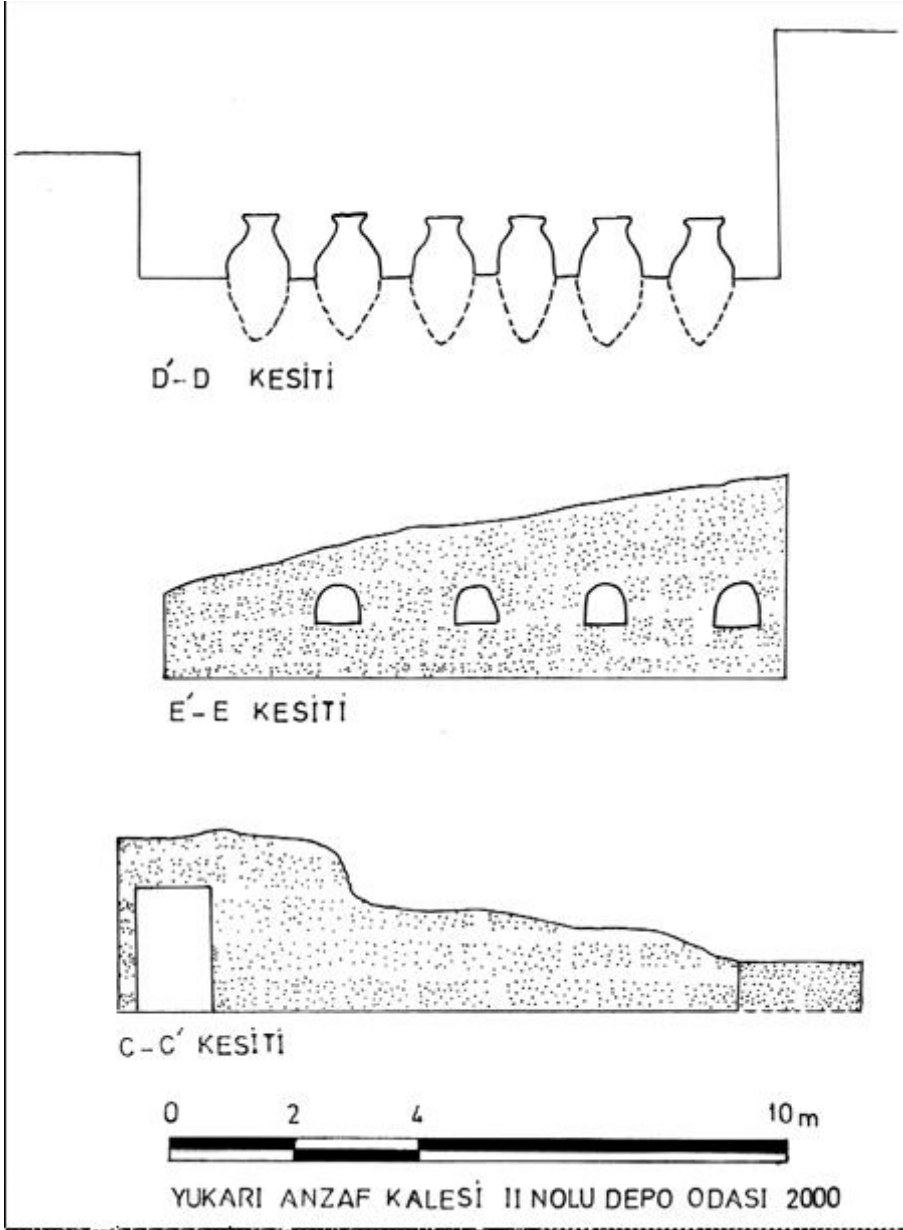
Çizim 13 Depo ve mutfak odasının planı.

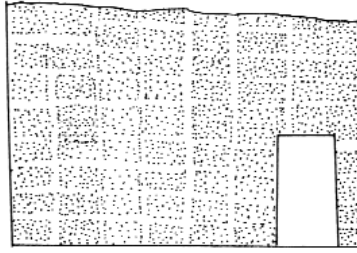
Çizim 14 Pitioslu depo ile diğer odaların planı.

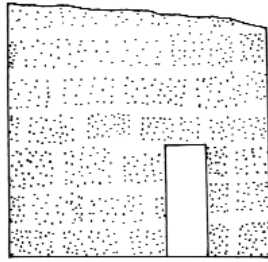
Çizim 15 1 no'lu pithoslu depo odasının kesiti.

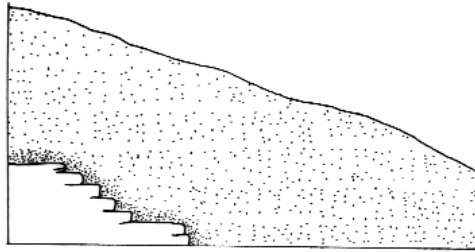
Çizim 16 II no'lu pithoslu depo odasının kesiti.

III NOLU DEPO ODASI
F-F' KESİTİ

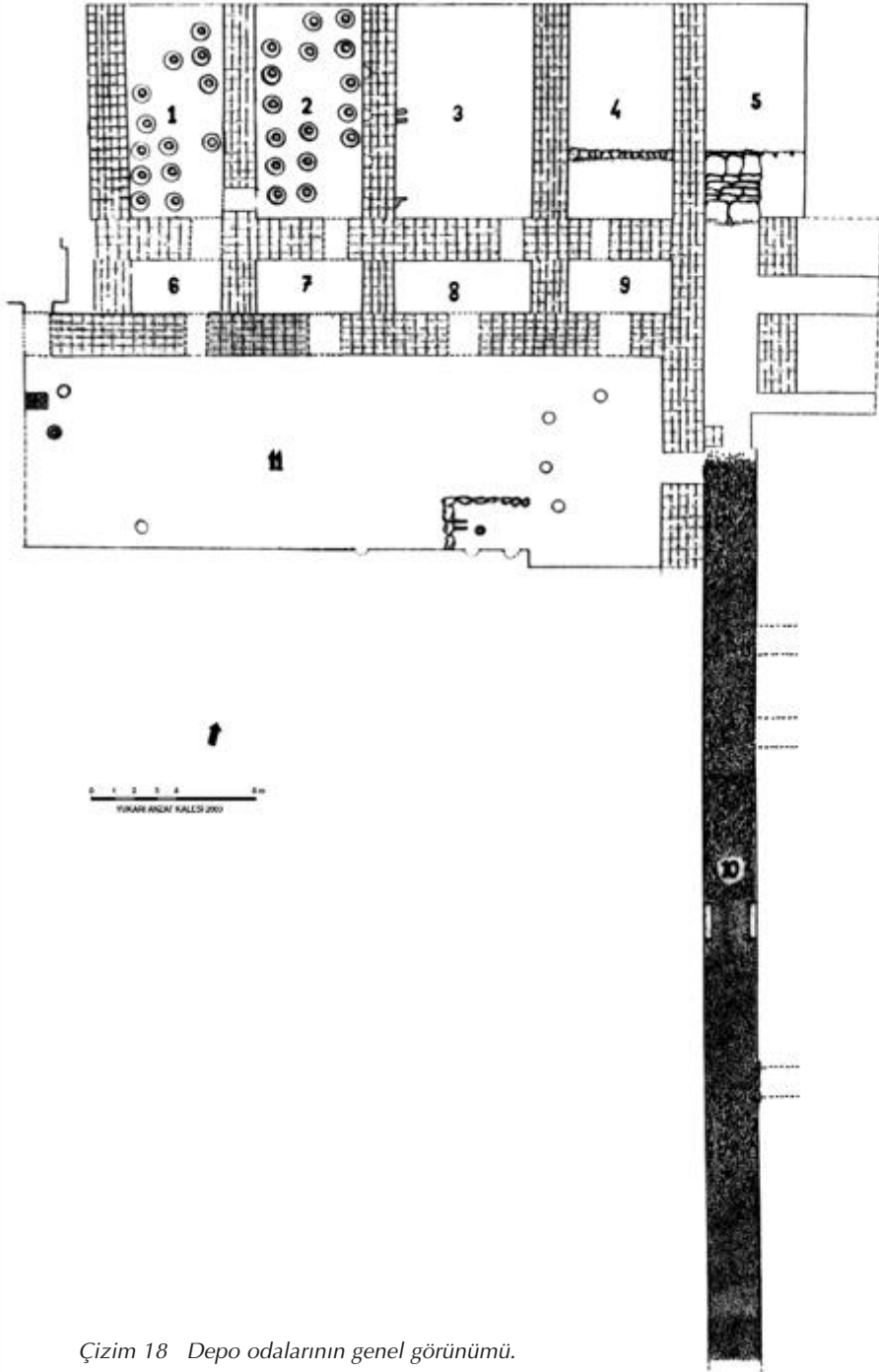
IV NOLU DEPO ODASI
G-G' KESİTİ

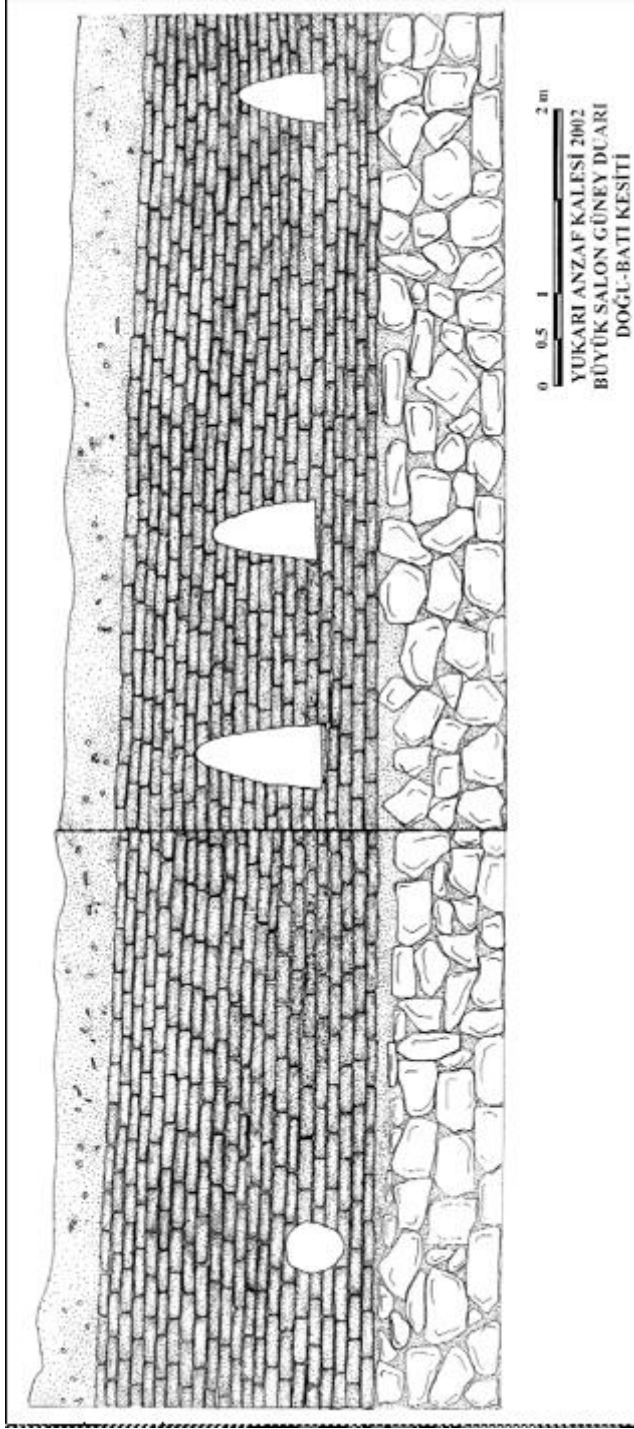
V NOLU DEPO ODASI
H-H' KESİTİ

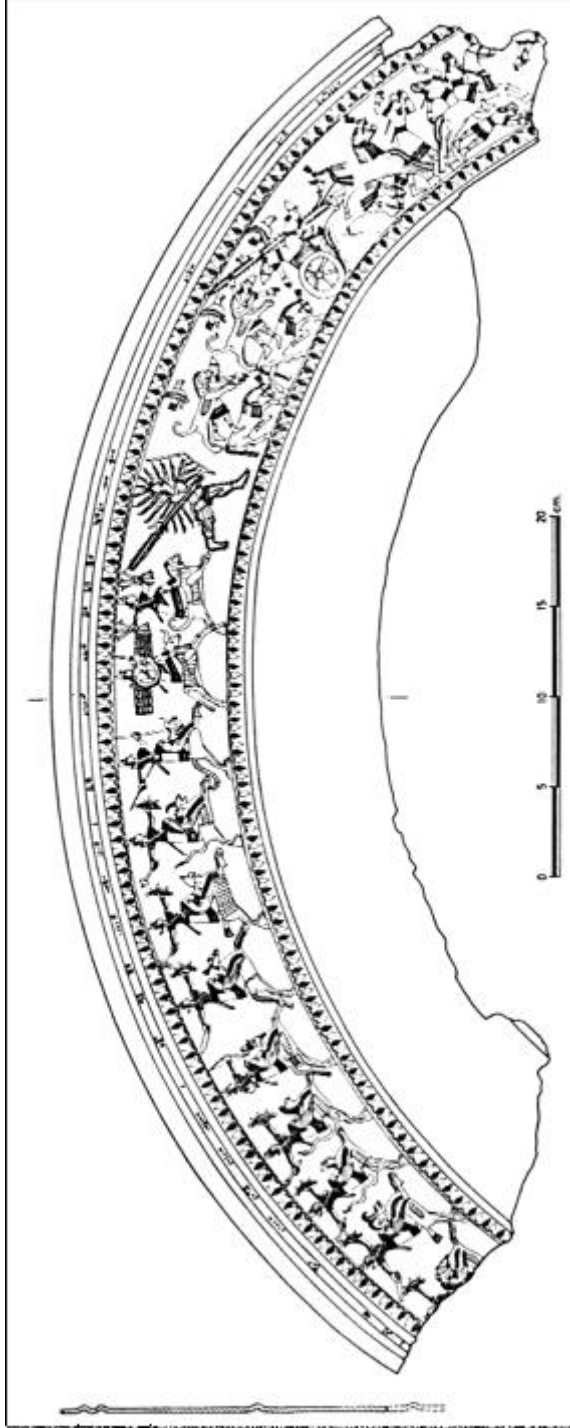
Çizim 17 III, IV ve V no'lu depo odalarının doğu-batı kesiti.

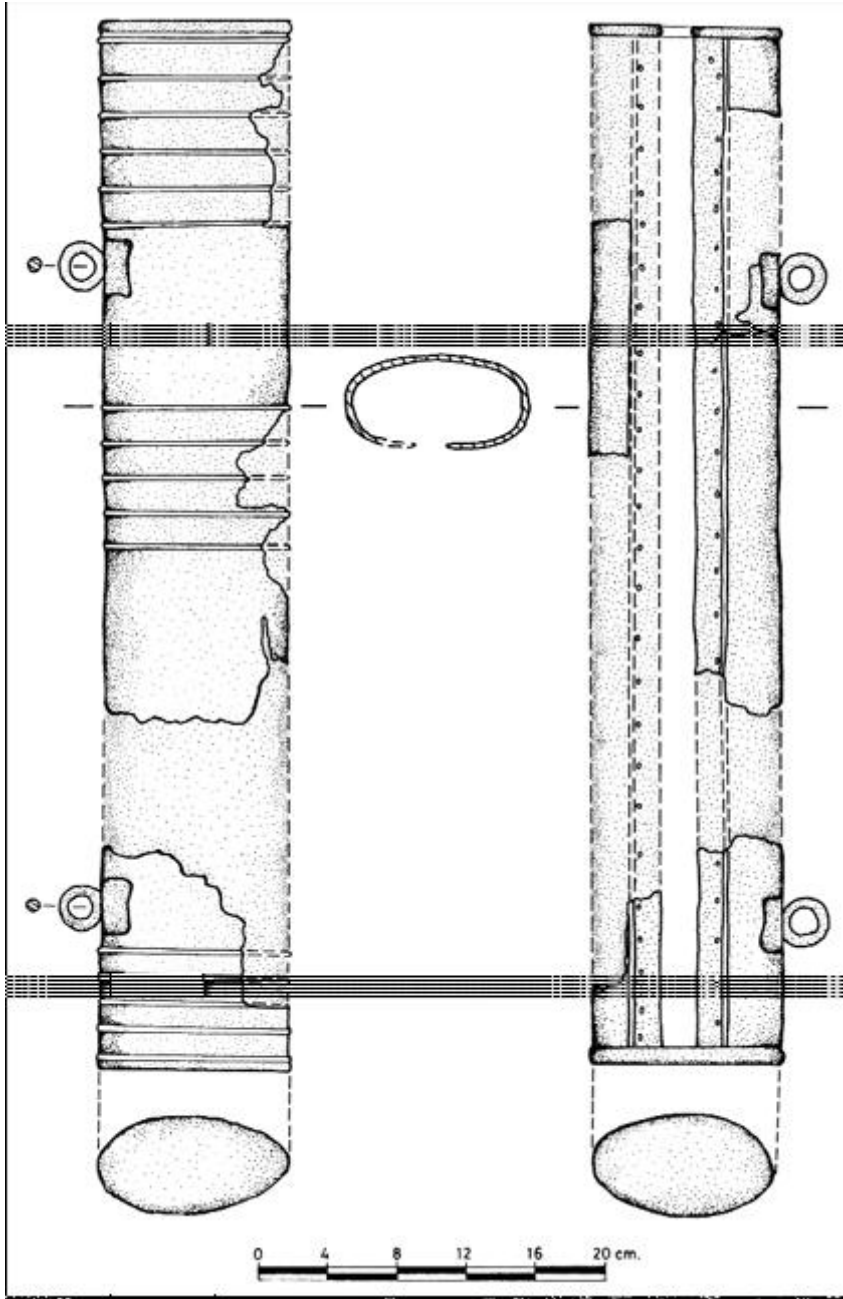
Çizim 18 Depo odalarının genel görünümü.

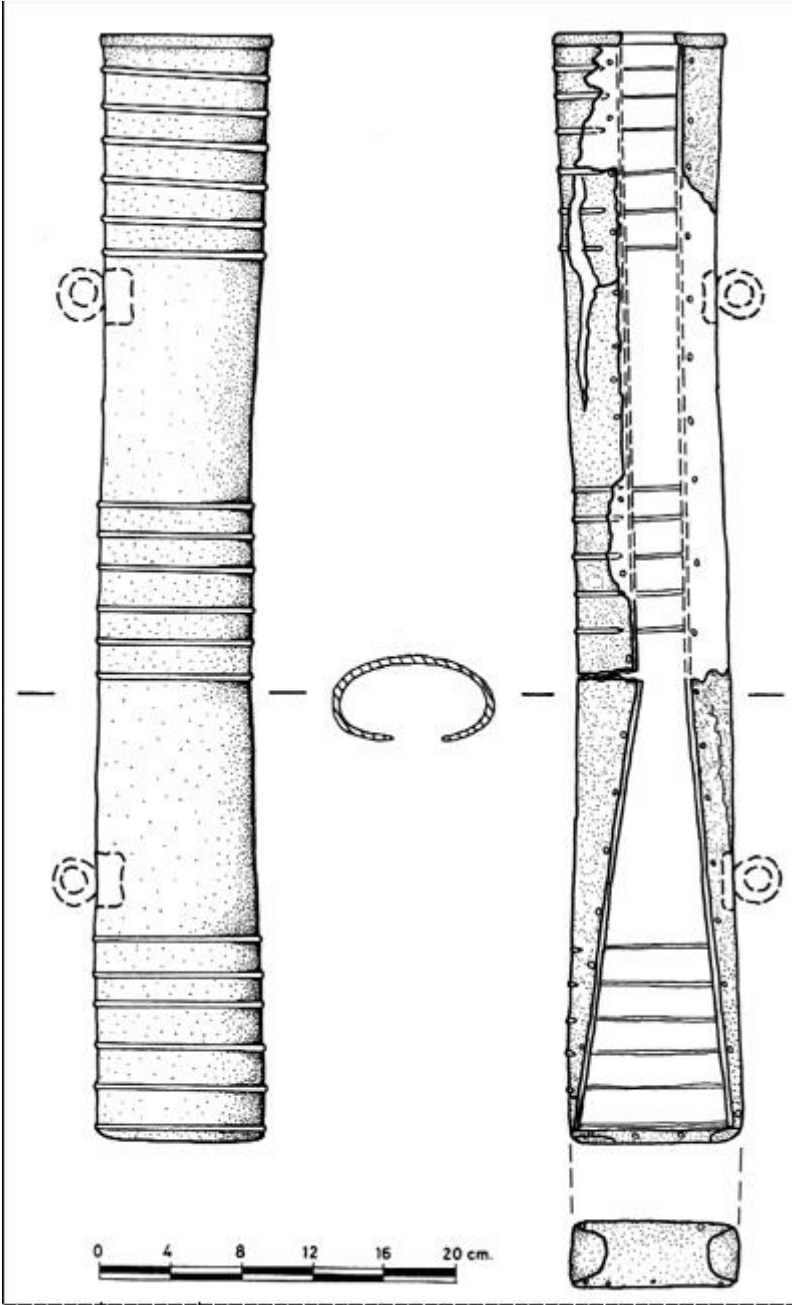
Çizim 19 Büyük salonun güney duvarının doğu-batı kesiti.

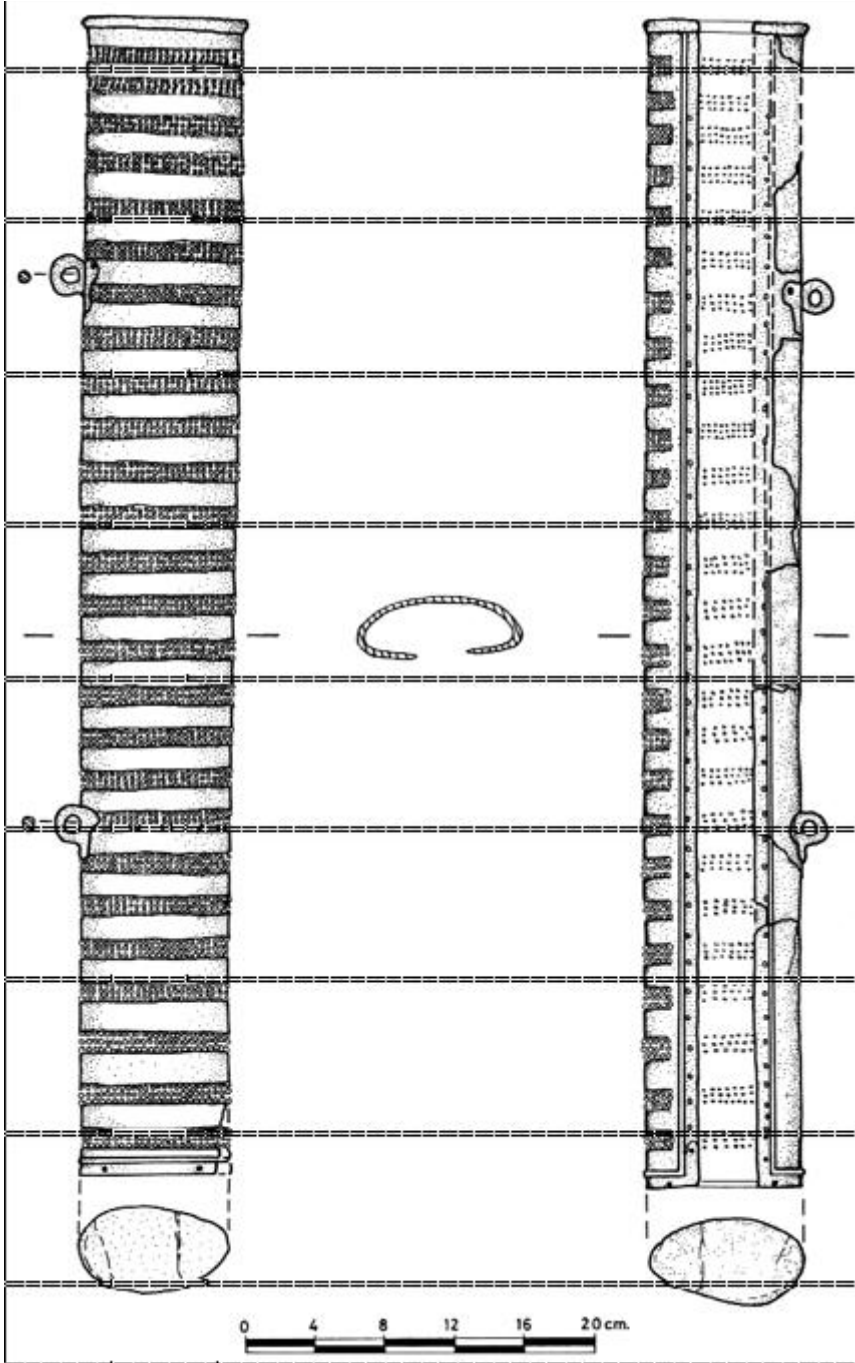
Çizim 20 Urartu tanrılarının betimlendiği tunç kalkan parçası.

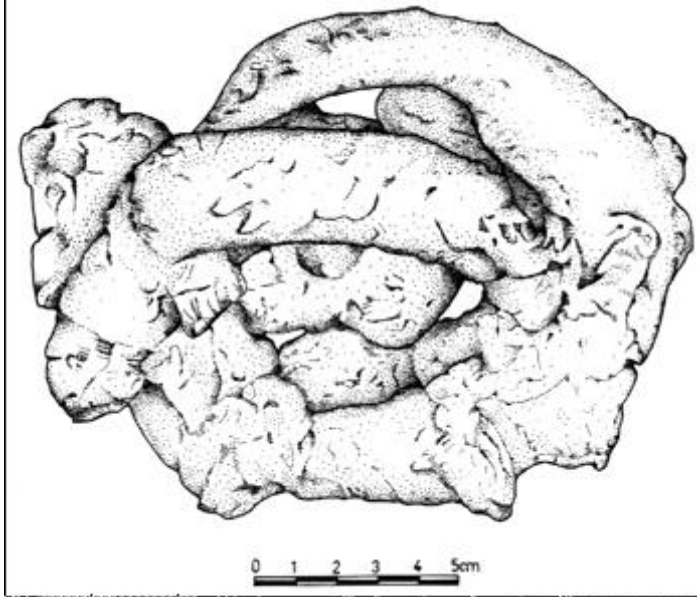
Çizim 21 Tunç sadak, ön ve arka yüz.

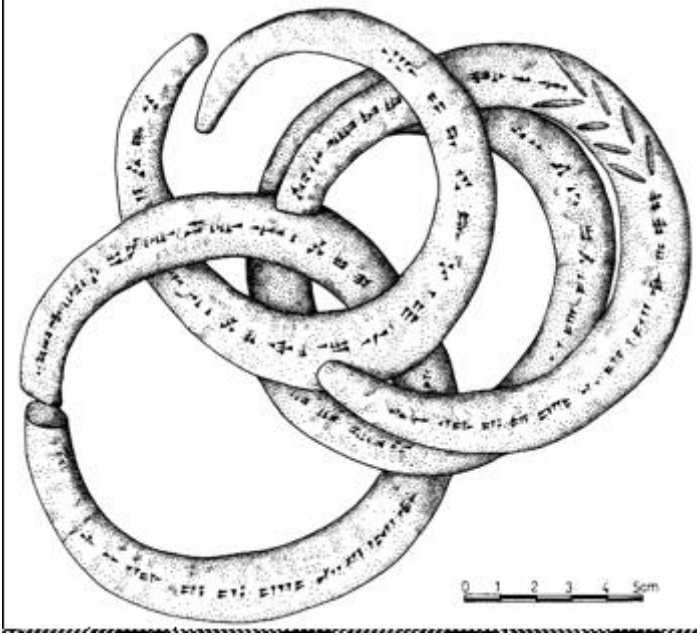
Çizim 22 Urartu Kralı II. Argišti'ye ait çiviyazılı tunç sadak, ön ve arka yüz.

Çizim 23 Tunç sadak, ön ve arka yüz.

Çizim 24 Birbirine kaynayan çiviyazılı tunç adak halkaları.

Çizim 25 Çiviyazılı tunç adak halkaları.